

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелзэн

№ 26 (16974)

2005 чылдың
МАРТ 15,
ВТОРНИК

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 19.30
Садар өртээ – 3 рубль.

Чазак Даргазының ажил-албаны

ЧАА ПРОКУРОР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

ТР-нің Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак мооң мурнунда Магадан областың прокурорунуң оралакчызынга ажилдап чораан, чоокта чаа Тыва Республиканың прокурорунга бадылаттырган В.И. Кизикин-биле ужурашкан.

Чаа прокурор-биле таныжып тургаш, Шериг-оол Дизижилович харысалгалыг эрге-дужаалга арга-дуржулгалыг профессионал келгенинге, оон аныктар хөйну өөренип ап болурунга сеткили ханып чугаалаан. Ужуражылга үезинде Чазак Даргазы республиканың онзагай байдалын В.И. Кизикинге тодаргай-биле таныштырган.

Ужуражылга үезинде Ш.Д. Ооржак кем-херек үүлгедишкениниң бедик деңгели Тываның Чазаан дүвүредип турарын демдеглээн.

Бодунуң ээлчээнда В.И. Кизикин Чазак Даргазынга чаа эргедужаалга ийи хонук ажилдааш кылган ажилының дугайын чугаалаан. Ажил төлеверин үезинде төлеп бербейн турарынча чаа прокурор онза кичээнге ийи

угландырган. Ооң чугаазы-биле алырга, алыр төлеверинде чедир төлеттинмээн өрениң ниити түнү 47 млн. рубль чедип турар, ол чорук республикага турум эвес байдалды тургузуп болурун демдеглээн. Эрге-дужаалга ажилдап киргенинде бир дугаар коллегия хуралын бо айтырыгга холбаштыр эрттирген. Ооң быңай Виктор Иванович хамаатыларның өнчүзүн оорлаан кем-херек үүлгедиглериниң ажыттынып турар хуузунуң чавызын чугаалаан. Кадрлар-биле хандырылга дугайында чугаалап тургаш, прокуратура ажилдакчыларының 70 хуузу бир чылдан үш чыл чедир стажтыг аныктар дээрзин айыткаш, ол кончуг четпес деп демдеглээн.

Юрий СУЧКОВ.

М. Ондарның тырттырган чуруу.

ӨСКЕРИЛГЕНИ КИРГЕН

2005 чылдың январь 1-ден эгелээш арга-арыг өрттерин өжүреринге болгаш ооң чарыгдалын дуглаар кезээниң талазы-биле арга-арыг хоойлужудулганынга өскерилгелерни кириген.

РФ-тиң арга-арыг кодекзиниң 47 болгаш 100 чүүлдеринге дүүштүр 2004 чылдың декабрь 29-та №199 «Субъектилерде күрүне эрге-чагырганың органның бүрүн эргезин калбартыр талазы-биле Россия Федерациязының хоойлужудулга актыларынга өскерилгелер кириер дугайында» федералдыг хоойлуну хүлээп алган. Ынчангаш ол хоойлу дүүштүр субъектилерге арга-арыг өрттерин өжүрерин болгаш организастарын дааскан. Бо айтырыгны шийтпирлээрде субъектилерде эрга-чагырга органның федералдыг бюджеттен келген субвенция акшазы-биле боттарып чорудар.

Бистиң корр.

КЫШТЫ КЫЗЫЛ ХООРАЙГА ҮДЭЭНИ

Эрткен улуг-хүнде найысылал Кызылга кыш үделгезиниң (масленница) байырлалы болган. Бо чоокку чылдарда ындыг байырлал болбаанындан ийикпе, чурттакчы чон ону сакты бергенинден ийикпе, байырлал онза

Кыш үделгезиниң солун оюннарының бирээзи — бедик чагы бажынче үнүп, ында азып каан шаңнал-белекти чедип алыры. Чанагаштанып каапкан эрес оолдар, спортчу эрлер бо удаада чииги-биле үнгөш, белектерни чедип ап, шаг болду. Чагы шала чинге болганында ийикпе, бодаарымга, үнген улус улуг-ла бергедедилер. Белектер база шыырак болганын демдеглес аргажок.

Бедик адагаштар кырынга туруп алгаш, чаржырынга киржир күзөлдиглер мырыңай эмгежок болган. Ынчангаш тиилекчини илередирде эң-не ырады маңнап, узун орукту эрткенин барымдаалаар ужурга таварышкан. Бир метр хире бедик чинге манза кырынга

сыртык-биле дүжүр соккулажырынга, мергелээринге дээш, маргылдаа оюннар хөйну улам хөглеткен.

А театрның кирер эжинин бедик чадазын сцена кылгаш, бот-тывынгыр артистер — хоорайның янзы-бүрү чогадыкчы коллективтериниң кижигүннери, профессионалдар — театр артистери, Аныяк көрүкчүнүң театрының артистери чыылган чонга бараан болуп, оюн-тоглаазы-биле магадаткан. Сурагылы «Октай» ансамбли маңаа хамыкты база катап кайгаткан дизе, хөөредиг эвес. Оюн-баштак сценажыткан көргүзүлгелер, кожомыктаарынга мөөрейлерге, пляскалап танцылаарынга салымчаяанныглар ол хүн мага хандыр ойнааннар. Ниитизи-

диңмитти-биле эрткен. Хоорайның Арат шөлүнде чыылган чоннуң хөйүн! Долгандыр каткы-хөг, шимээн-дааш, оюн-тоглаа киткеп турар.

биле чугаалаарга, хоорайның культура килдизи бо байырлалды езулуг чонну болдуруп, хөглүг болгаш солун кылдыр эрттирген. Кызылчылар болгаш аалчылар бо байырлыг хүннү үрле утпас боор дээрзи чугаажок.

Тыва Республиканың культура болгаш национал политика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Зоя Самдан байырлалда чыылган чонга Тыва Республиканың Чазааның өмүнээзинден байыр чедирип сөс алгаш, найысылалдың чурттакчы чонунга бүгү-ле чүүлдерге чедишкенин, аас-кежикти күзээн.

Светлана БАЛЧЫР.

ЧУРУКТА: байырлалда хөглээшкени.

Василий Балчий-оолдуң тырттырган чуруу.

Кажан? Кааа? Чүү? Сонуургаптаалыңар

ЫРЫ, ШҮЛҮК ЧАҢГЫЛАНГАН

Кызылдың №1 профтех-училищезиниң башкызы З.Х. Самдан эрткен пятницада тыва поэзия хүнүн эрттирген.

Ону Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кижигүнү, шүлүкчү, Мария Күжүгеттиң юбилейин уткуштур ооң чогадыкчы ажил-ижинге турсааткан. Аңаа чүгле сургуулдар эвес, а хоорайның №2, 5, 9, 15 школаларының өөреникчилери база киришкен. Олар шүлүкчү-биле ужуражып чугаалашкан. Композитор Алена Иомужаптың (сөзү М.Күжүгетти) ырлары аныяк ыраажы Долаана Монгуштуң күүселдези-биле чаңгыланган. Авторнуң шүлүктерин ТР-нің алдарлыг артизи Надежда Наксыл номчаан. Уран номчулга мөөрейинге Кызылдың №2 школының өөреникчизи Айгуля Монгуш тиилекчи болган.

«ХЕРЕЛДЕНГЕН ЧЫРЫК ЧАЗЫМ»

Күрүне филармониязының концерт залынга Тываның болгаш Россияның алдарлыг артизи Демир-оол Кежиктигнин «Херелденген чырык чазым» деп оюн-көргүзүү болган.

Амыдыралдың каастакчылары херээжен чонга, ынакшылга, чараш, чаагай часка турсааткан концерттин артист А.А. Даржайның сөзүнге композитор Сергей Бадырааның бижээни «Херел-

денген чырык чазым» деп ырызы-биле эгелээш, көрүкчүлериң ынак ыры апарган «Сылдыстарга» (В.Серен, В.Серен-оол) чедир хөй-ле чаа ырларны күүсеткен. Ооң-биле чергелештир 60-70 чылдарда бижиттинген меңге чараш ырлар база чаңгыланган.

Концерт үезинде артистен «аас-кежиктиг олуттарның» ээлери манавааны белектерни алган.

«ЛУИЗАНЫҢ ХУУЛГААЗЫННАРЫ»

Ыраажы, артист Луиза Мортай-оолдуң чогадыкчы ажил-ижинге турсааткан «Луизаның хуулгаазынары» деп кежээге чон хөй чыылган.

Национал оркестрнин үделгези-биле В.Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизинден Караның ырызы-биле ыраажы оюнун эгелзэн. Улаштыр Р.Кенден-бильдин «Чечен биле Белекмаа» деп операзындан арияларны болгаш Станислав Ирил-биле дуэттерни күүсеткеннер. Орус улустуң ырларын, С.Рахманиновтун, Римский-Корсаковтун, Чайковскийниң романстары чаңгыланган. Концерттин ийиги кезээнде — шиилерден үзүндүлөр, тыва эстрада ырлары. Ылаңгыя Альберт, Лара Хомушкурларның «Сылдызым сен» деп чаа ырызының баштайгы күүселдезин көрүкчүлөр магадаан.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Бистиң Интернетте адресивис:
<http://shyin.tuva.ru>

ЧАА САНААШКЫН ЕЗУГААР

2005 чылдың февраль 14-те «Күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээниң хемчээлин тургузары болгаш база 2005 чылда күш-ажыл пенсиязының баазалыг болгаш камгаладылга кезектеринге индексация (эде санаашкын) чорударының чурумун доктаадыры-биле «Россия Федерациязында күш-ажыл пенсияларының дугайында» Федералдыг хоойлуга эдилгелер кириер дугайында» Федералдыг хоойлу хууль эгелеп алдынган. Ында 2005 чылдың март 1-ден эгелеп күш-ажыл пенсияларының баазалыг кезектериниң хемчээлдерин естүрерин көргөн.

Бо талазы-биле РФ-тиң Пенсия фондузунуң ТР-де салбырының пенсияны тургузар болгаш төлөп бээрин организастаар килдистиң кол специали Анаймаа Көгеловна ТЮЛЮШ-биле бистиң корреспондентивис чугааны кылган.

— Бо чылдың март 1-ден эгелеп республикага күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээн канчаар санааның дугайында тайылбырдан берип көрүңерем.

— Бистиң республиканың девискээринге күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээ 2004 чылдың январь 1-ден эгелеп район коэффициентизи-биле санатынып турар, ынчангаш 2005 чылдың март 1-ден эгелеп санааны мындыг:

900х1,5 (50 хуу)-1350 рубль, бо дээрге Мөңгүн-Тайга, Тожу, Тере-Хөл (Кунгуртуг суур) кожууннарда чурттап турар назылап

кыраанының пенсия алыкчыларының күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээ болур; 900х1,4 (40 хуу)-1260 рубль, бо дээрге республиканың өске кожууннарда болгаш хоорайларында чурттап турар пенсионерлерниң назылап кыраанының күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээ болур.

«Россия Федерациязында күрүне пенсиязының хандырылганының дугайында» Федералдыг хоойлу (2001ч., 15.12. №166) көрдүнгөн пенсиялар база РФ-тиң мурнунга ачы-хавыяазы дээш РФ-тиң хамаатыларының немелде материалдыг хандырылганының хемчээли күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээниң тускай тургустунган хемчээлинден тодараттынар болганда, оларның хемчээлдери база март 1-ден эгелеп өскөн.

— Тодаргай чижектер-биле тайылбырлап берип көрүңерем, Анаймаа Көгеловна.

— Назылап кыраанының күш-ажыл пенсиязын ап турарларга, 2-ги бөлүктүң инвалидтеринге (азыралында уруг чок болза), бүдүн өскүс уругларга район коэффициентизи чокта, баазалыг кезектиң хемчээли 2004 чылдың август 1-ден 660 рубль болуп турган.

Бистиң республикага район коэффициентизи-биле санаарга, 2004 чылдың август 1-ден баазалыг кезектиң хемчээли 660х1,4=924 рубль турган болза, **2005 чылдың март 1-ден баазалыг кезек 900х1,4=1260 рубль болган, азы 336**

рубльге өскөн.

Соңгу чүк районнарынга район коэффициентизи 1,5-биле санаарга, 2004 чылдың август 1-ден баазалыг кезектиң хемчээли 660х1,5=990 рубль турган болза, **март 1-ден баазалыг кезектиң хемчээли 900х1,5=1350 рубль болган, азы 360 рубльге өскөн.**

— Бирги бөлүктүң инвалиди азы назыны 80 хар чектен (азыралында уруг чок болза) пенсионерлерге канчаар санаан ирги?

— Оларның күш-ажыл пенсиязының баазалыг район коэффициентизин сана-васка, 2004 чылдың август 1-ден 1320 рубль турган. Район коэффициентизи 1,4-биле санаарга, 2004 чылдың август 1-ден баазалыг кезектиң хемчээли 1320х1,4=1848 рубль турган, **а март 1-ден 1800х1,4=2520 рубль болган, азы 672 рубльге өскөн.**

Район коэффициентизи 1,5-биле санаарга, 2004 чылдың август 1-ден 1320х1,5=1980 рубль турган болза, а март 1-ден баазалыг кезек 1800х1,5=2700 рубль болган, азы 720 рубльге өскөн.

— Инвалид уруглары дээш социал пенсия ап турарларга хамаарыштыр чүңү чугаалап болур силер?

— Ындыгларга күрүне пенсиязының хемчээли район коэффициентизи чокка, 2004 чылдың август 1-де 1320 рубль турган. Район коэффициентизи 1,4-биле санаарга, социал пенсияның хемчээли 2004 чылдың август 1-ден эгелеп 1320х1,4=1848 рубль турган болза, **2005 чылдың март 1-ден**

социал пенсияның хемчээли 1800х1,4=2520 рубль болган, азы 672 рубльге өскөн.

Район коэффициентизи 1,5-биле санаарга, социал пенсияның хемчээли 2004 чылдың август 1-ден 1320х1,5=1980 рубль турган болза, **2005 чылдың март 1-ден 1800х1,5=2700 рубль болган, азы 720 рубльге өскөн.**

— Бүдүн өскүс дээш пенсия алыкчыларынга кандыг өскерилгелер болган ирги?

— Оларга хамаарыштыр 2004 чылдың август 1-ден район коэффициентизи чокка күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээниң хемчээли 330 рубль турган. Район коэффициентизи 1,4-биле санаарга, баазалыг кезектиң хемчээли 2004 чылдың август 1-ден 330х1,4=495 рубль турган болза, **бо чылдың март 1-ден баазалыг кезек 450х1,4=630 рубль болган.**

Район коэффициентизи 1,5-биле санаарга, баазалыг кезектиң хемчээли 2004 чылдың август 1-ден 330х1,5=495 рубль турган болза, **бо чылдың март 1-ден баазалыг кезектиң хемчээли 450х1,5=675 рубль болган, азы 180 рубльге өскөн.**

— Кажан хамааты Кыдыкы Соңгу чүк азы Соңгу чүк девискээрлеринге деңнээн районнарда көжүп чоруур таварылгада кандыг өскерилге болурул?

— Бо таварылгада оларның пенсиязының баазалыг кезээн чаа чурттап барган чериниң аайы-биле ниити барымдааларга үндөзүлөп азы ол чаа көжүп барган черинде район коэффициентизин өөренип көрүп тургаш, пенсияны эде санаар.

Римма ЧАВЫНЧАК чугаалашкан.

ХЕМЧЕГЛЕРНИ АП ЭГЕЛЭЭН

Сөөлгү хүннерде агаар чылып, тайгаларга улуг хар чагганы-биле Барыын болгаш Чөөн Саянның тайгаларында хар көшкези бадып болурунун айылы тургустунуп келген. Ол дугайын ТР-ниң Онза байдалдар талазы-биле агентилели дыйнадып турар. Ылангыя «М-54 «Енисей» федералдыг автооруктуң 601-ги километринде арттың «Полка» участогунда айыылдыг байдал тургустунуп турар. Ол талазы-биле немелде хемчеглерни федералдыг автооруктуң эргелели ап эгелээ.

ОВАРЫМЧАЛЫГ БОЛУРАК

«Тыва автоорук» агентилелиниң берген медээзи-биле алырга, Шагаан-Арыг—Эйлиг-Хем аразында болгаш Кызыл—Кара-Хаак аразында дош оруу-биле 10 тонна чүктүг машина эртип болур. Чүгле автоорук агентилелиниң тускай эртемниглериниң салган демдектеринге чагыртырын чолаачыларга сүмелеп турар. Часкы үеде дош оруу-биле аргыжып турар чолаачылар оварымчалыг болунар.

АЖЫКТЫГ ӨӨРЕДИЛГЕ

Март 11-де Кызыл хоорайга ТР-ниң ОБА-ның өрт албаны күрүне филармониязы-биле кады тускай практиктиг өөредилгени эрттирген.

Орта өрт албанының ажилдакчылары эки белеткелдин көргүскөн. Өрт дугайында дүвүренчиг медээ соонда олар филармонияның бажыңыга 10 минута иштинде чедип, өрт өжүреринге, айыылдан кижилер камгалаар ажилдарны чорудуп четтигипкенер. Эвакуация үезинде филармонияның артистери холга тудуп ап болур үнелиг хөгжүм херекселдерин каггылапкаш, чүгле боттары үнүп келген болганнар. Эвакуация үезинде пианино дээр чижектиг аар херекселдерни үндүрери болдунмас-даа болза, чиик, үнелиг скрипка дээр чижектиг хөгжүм херекселдерин ап ап болур деп чүвени артистер аңаа билгенер.

Практиктиг өөредилгени ийи талага дыка ажыктыг болган.
Борис ОНДАР.

ҮЕ НЕГЕП КЕЛГЕН

● Сагыш-сеткил хоозураашкыны

● Төрээн дылывысты, аас чогаалывысты камнаалыңар.

1991 чылдан тура Россия, ооң иштинде Тыва база, рынок экономиказынче чоорту шилчип эгелээн соонда, кижилерниң амыдыралче болгаш үеже көрүжү өскерлип «Холу шимчээр — хырын тодар» дээр чижектиг мерген угаадыларның шыннын, бо хүнде онза чугулазын медегер билип турар апарган.

Капитализмче шилчишкынниң эки-даа, багай-даа талалары бар. Эки талазын алырга мындыг. Тыва чон компьютерни шингээди ап, чаа шагның технологияларын ажыглап эгелээ. Чон азырадыкчы хөөндөн уштунуп бар чыдар. Машина-техника көвүдүп турар. Чаа тудуглар немежип, садыгнаймаа сайзыралды ап турар. Кысказы-биле чугаалаарга, чон, тозан чылдарның эгезинге бодаарга, рыноктуң онзагайларын билип, херек кырынга боттандырыптар апарган, ол өөрүнчүг. Аныяк-өскөн чаа системаны өөренип, көрүп, билип чоруу — ол чүүл даартагы хүнде бистиң чуртувустуң келир үезинге эки салдарлыг болур дээрзинге идегел улуг.

Ынчалза-даа хөгжүлдөгө доора чудук болуп турар чүүлдерниң бары чүгле хомуданчыг эвес, харын-даа дүвүренчиг дээрзинде хөөктүрүг чок. Оларның эң-не коргунчуу болгаш айыылдыгы — өлүрүшкүн. Ооң хайындан хып дээр чалыгы назынныг, езулуг ажилдаар үезинде аныяктар эрте амы-тынындан чарлып турар. Чылдар эрткен тудум, кижилерниң бот-боттарынга хамаарылгазы улам каржы, кээргел чок апар чыдар. Адааргаачал, артыктажыр чорук кедерзэн. Өлүрүшкүннер дам-на дерзиленип бар чыдар. Ооң чылдагааны — арагалаашкын, мөзү-шынар хоозураалы, иштики делегейниң сандарааны деп бодаар мен.

Кижилерниң бот-боттарынга хамаарылгазының улам дошкуруп, дерзиленип бар чыдарының дөзү — аныяк-өскөнни ажилче хаара тутпай, оларның хостуг үезин шын эвес организастап турарында дээрзинге мээр-биле хөй улус чөпшээрер боор.

Шаанда, совет эрге-чагырга үезинде, аныяк кижиге хостуг үе мырыңай чок болур-ла чүве болгай: ажылдап каш келгеш, дуу ол спортчу маргылдаалар, концерт-шии белеткели дээш-ле, кылбас-тутпас чүвези чок, арагдары дугайында бодаар безин чай чок. Ам дээрге аныяктарның көвей кезии номчуттунмас, үен-даян даштыкы кинолар көөр, кежээ дүжүрге пиво ижер, оон эзирээш чокшур, түнелинде бир-ле кижини амы-тынындан чарып каар. Ол бүгү кылыр ажылдың чогуңдан болуп турар. Бир эвес кижиниң арага ижер хостуг үези чок турган чүве болза, дыка хөй салым-чаянныг, ажылгыр-кежээ кижилер бистиң аравыста дириг, чонга ажык-дүжүүн көргүзүп чоруур ийик...

Сагыш-сеткил делегейиниң хоозурап турарынга, бир-ле дугаарында, шынар чок кижизидилге, ийи дугаарында, багай салдар буруулуг. «Кижилер болуру чажындан» дээнин «чөп-чөп» дижирден башка, ону амыдырал кырынга дээштиг кылдыр боттандырып билбевистиң хайындан хөй-хөй талантыларны «ижин иштинге боттанып кел чыдырда-ла боой тудуп, өлүр дүжүртүп» турарывыс чажыт эвес. Делегейде сайзырал талазы-биле тергидеп турар япон чон боттарының национал культуразын кадагалат ап, кижизидилге айтырыныче улуг кичээнгейни салып, чаа чүүлдерни шапкыны-биле шингээди тургаш, каш-ла борбак чыл иштинде сайзырал келди ышкажыл. Олар чаш кижини, авазының иштинге турда-ла, кижизидип эгелээр, үш хардан орайтаарга кижизидилгениң салдары ындыг-ла кончук күштүг болбас деп санаар-дыр. Мен бодаарымга, бис делегейде

сайзыраңгай күрүнедерниң араг-дуржулгасындан бистиң байдалывыска тааржыр эки чүүлдерни илип, херек кырында боттандырып өөренир болзувусса эки хире.

Багай салдарга, чүнүн-даа мурнунда, даштыкы киноларны, «сарыг» солуннарны хамаарыштырар мен. Оларда чорудуп турар пропаганда, пиар кижилерниң чажыт медегеринге (подсознание) артып калгаш, кижилер эзирик азы кылыктанган, бир болза муңга-раан байдалга турда оларны кем-херек үүлгедиринче ыдалап турар. Чүве үнелеп билбес чорууус-биле боттарывыстың дазылдарывысты

чорударын бистен негеп турар. Саннар-биле агартынар дээш эвес, а езулуг, үре-түннелдик ажылды дүн-хүн дивейн чорудар. Арагачыларны «ам ишпес бис» деп турар кылдыр кезедир, ажыл чоктарны долзуу-биле ажылче хаара тудар, хостуг үени шын ажылгаарын-шыңгызы-биле хыналдага алыр. Чүге харын бо бүгүнү боттандырап изиг күзел херек.

Ийе, бо айтырыгны мээр мурнунда көдүрүп чораан улус эвээш эвес дээрзин билер мен, мээр соомда-даа чугаалаар улус база тыттып кээр. Ол дээрге тыва кижилер бүрүзү тыва чону, төрээр чери, чок кижилери, дөргүл-төрели дээр сагыжы аарып чоруур деп чүүлдүн кандыг-даа маргыш чок барымдаазы-дыр. Таптыг чугаалажып көөр чүве болза, аравыста багай кижилер чок-ла болгай. Тенектенип маңнап

Чидиг айтырыг, сайгарып көрээлиңер

уттуп, чидирип алыр болзувусса, хат-салгын аайы-биле хадып чоруур каңмыыл дег чуукталып чоруу, эстип чиде берип болур бис.

Шаанда болза суурга кандыг-бир чаа ном тыттып келген болза, ону шупту ачылажып тургаш номчуур боор чүве-ле болгай, оочурлап алган суг болгулаар аан. Ам ындыг чүве чок-тур: улуг-бичии кижилерниң номчаан чүвези — шынар чок «сарыг» солуннар, а көөр кинолары — өлүрүшкен-чидиришкен, боолашкан, оорлашкан дугайында төөгүлөр апарган. Ындыг шынар чок чүүлдер-биле хостуг үези эрттирип, боттарывысты кайы хире үреп турарывысты орайтаанда миннир үези келген.

Тыва кижини дыка уян сеткилдиг, топтуг-томаанныг, хүндүлээчел кылдыр билер чораан өске чоннар ам бистерниң багай талаларывысты көрүптөр болза, канчап баар ирги? Кускузу кээй бээр ирги бе, азы амырал, адыштарын часкагылаар ирги бе?

Ынчангаш, мен бодаарымга, арагалаашкынга болгаш культура хоозураашкынга, өлүрүшкүн-нерге удур шыңгыы ажылды

чоруур, баштайгы көрүштөн дерзи, маңгыс ышкаш сагындырар кижилер-биле кижилер ышкаш кылдыр чугаалажып, аңаа деткимчени бээр болза, ону чонунуң езулуг төлөптиг оглу кылдыр кылып ап болур дээрзи чугаажок. Ынчангаш мээр-даа, бо чидиг айтырыгны көдүрүп-даа чораан, ону бодап-даа чоруур кижилерниң сагыш-сеткилиниң аарышкызы, чугаалаан сөстери халас барбазын деп бодаар болзувусса, боттарывыс хүндүлөжип, детки-жип, боттук болгаш херек кырынга үре-түннелдик ажылдарны чорудар ужурул бис.

Адактың сөөлүндө боттарывыстың чүден артык эртинелеривис — төрээр дылывысты болгаш аас чогаалывысты камнап, чонунуң ыдыктап, сагып чорааны ужур-чаңчылдарывысты утпайн сайзырадырынче бүгү тыва чонну кыйгырап, мындыг кижилер мен. Ынчалза-даа, чүнүн-даа мурнунда, Кижилер деп бедик атка төлөптиг кылдыр өөренип, ажылдап, амыдырап-чурттаалыңар, тыва чонум!

Хүндүктел-биле,
Биче-оол СОЯН.

Тес-Хем кожуун,
Куран суур.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының бирги чыыжының депутаттарының немелде болгаш катап соңгулдалары

Россия Федерациязының субъектизиниң күрүне эрге-чагыргаының хоойлужудулга (төлээлекчи) органының депутадынга депшиттирген болгаш бүрүткеткен кандидаттар дугайында МЕДЭЭЛЕР

2005 чылдың март 10-нуң медээлери

№	Округтуң ады, номери	Кандидаттың хууда көргүзүглер	Депшиткен чери
1	2	3	4
1.	Каа-Хемниң Центральный №77.	Олег Борисович ДОНГАК , 1959 чылдың январь 30-де төрүттүнген, дээди эртемниг, "Тываэнерго" ААН, электри слесары, Тыва Республикада чурттап турар, Кызыл кожуун, Каа-Хем суур.	Бот-депшидилге.
2.	Каа-Хемниң Центральный №77.	Жанна Бораевна МОНГУШ , 1964 чылдың декабрь 5-те төрүттүнген, дээди эртемниг, Кызыл кожууннун ТКЭ, эмнээшкин ажылының талазы-биле кол эмчиниң оралакчызы, Тыва Республикада чурттап турар, Кызыл кожуун, Каа-Хем суур.	"Едина Россияның" регионал салбыры.
3.	Ак-Дуругский №122.	Шолбан Кара-Кысович БАЙЫР-ООЛ , 1970 чылдың ноябрь 19-та төрүттүнген, ортумак профессионал эртемниг, түр ажылдавайн турар, Тыва Республикага төрүттүнген, Кызыл хоорай.	Бот-депшидилге.
4.	Ак-Дуругский №122.	Седип Монгушевич САНГААЖАП , 1940 чылдың декабрь 28-те төрүттүнген, дээди эртемниг, пенсионер, Тыва Республикада чурттап турар, Чаа-Хөл кожуун, Ак-Дуруг суур.	Бот-депшидилге.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының бирги чыыжының депутаттарының немелде болгаш катап соңгулдалары

Россия Федерациязының субъектизиниң күрүне эрге-чагыргаының хоойлужудулга (төлээлекчи) органының депутадынга депшиттирген болгаш бүрүткеткен кандидаттар дугайында МЕДЭЭЛЕР

2005 чылдың март 10-нуң медээлери

№	Округтуң ады, номери	Кандидаттың хууда көргүзүглер	Депшиткен чери
1	2	3	4
1.	Ленинградский №2.	Мерген Валерьевич ТОКА , 1961 чылдың апрель 4-те төрүттүнген, Медицинаның озалондактарының девискээр төвү, чолаачы, Тыва Республикага төрүттүнген, Кызыл хоорай.	Бот-депшидилге.
2.	Ленинградский №2.	Виктор Антонович КАРЛОВ , 1938 чылдың октябрь 25-те төрүттүнген, дээди эртемниг, пенсионер, Тыва Республикада чурттап турар, Кызыл хоорай.	Бот-депшидилге.
3.	Ленинградский №2.	Клавдия Семеновна НИКОЛАЕВА , 1950 чылдың март 22-де төрүттүнген, ортумак техниктиг эртемниг, пенсионер, Тыва Республикада чурттап турар, Кызыл хоорай.	РЛДП-ниң ПП-ниң Тыва девискээр салбыры.
4.	Молодежный №3.	Владимир Баринович БАГАЙ-ООЛ , 1951 чылдың декабрь 3-те төрүттүнген, дээди эртемниг, "политолог", Тыва Республикада чурттап турар, Кызыл хоорай.	Бот-депшидилге.
5.	Молодежный №3.	Рада Александровна МОРТУЙ-ООЛ , 1976 чылдың апрель 19-та төрүттүнген, дээди эртемниг, Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының ямызы, кол специалист, Тыва Республикада чурттап турар, Кызыл хоорай.	Бот-депшидилге.
6.	Молодежный №3.	Шамиль Нурьевич КУРТ-ОГЛЫ , 1956 чылдың сентябрь 26-да төрүттүнген, ортумак эртемниг, "Спутник" ХАН, директор, Тыва Республикада чурттап турар, Кызыл хоорай.	Бот-депшидилге.
7.	Чеховский №8.	Ирина Федоровна МУЗЫКА , 1979 чылдың май 4-те төрүттүнген, ортумак эртемниг, "Саяннар" ЮПМ, ювелир, Тыва Республиканың Кызыл хоорайда чурттап турар.	РЛДП-ниң ПП-ниң Тыва регионал салбыры.

1	2	3	4
8.	Автодорожный №9.	Владимир Андреевич ПЕТРЕНКО , 1947 чылдың февраль 2-де төрүттүнген, дээди эртемниг, №3 школа, төөгү башкызы, Тыва Республиканың Кызыл хоорайда чурттап турар.	Бот-депшидилге.
9.	Автодорожный №9.	Евгений Валерьевич ЯКУНЕНКО , 1969 чылдың ноябрь 11-де төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, түр ажылдавайн турар, Тыва Республиканың Кызыл хоорайда чурттап турар.	РЛДП-ниң ПП-ниң Тыва регионал салбыры.
10.	Автодорожный №9.	Виктор Васильевич ВУСАТЫЙ , 1956 чылдың апрель 12-де төрүттүнген, "Три медведя" КХН, юристконсультант, Тыва Республиканың Кызыл хоорайда чурттап турар.	Бот-депшидилге.
11.	Московский №11.	Федор Антонович ЧЕРНЯКОВ , 1930 чылдың октябрь 1-де төрүттүнген, ортумак техниктиг эртемниг, пенсионер, Тыва Республиканың Каа-Хем суурда чурттап турар.	Бот-депшидилге.
12.	Московский №11.	Татьяна Николаевна КОВАЛЕВА , 1983 чылдың август 11-де төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, "Спутник" ХАН, секретарь, Тыва Республиканың Кызыл хоорайда чурттап турар.	РЛДП-ниң ПП-ниң Тыва регионал салбыры.
13.	Бай-Тайгинский №13.	Алексей Иванович ОЧУР , 1952 чылдың июнь 6-да төрүттүнген, дээди эртемниг, Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы, Тыва Республиканың Чазак Даргазының ТР-ниң Улуг Хуралында Бүрүн эргелиг төлээзи, Тыва Республиканың Кызыл хоорайда чурттап турар.	Бот-депшидилге.
14.	Бай-Тайгинский №13.	Валерий Сээ-Сюрюнович САЛЧАК , 1950 чылдың июнь 4-те төрүттүнген, дээди эртемниг, Тыва Республиканың Чазак Аппарадының Онза байдалдарны сагындырар болгаш узуткаарының бүдүрүлге инфраструктуразының эргелели, начальник, Тыва Республиканың Кызыл хоорайда чурттап турар.	Бот-депшидилге.
15.	Бай-Тайгинский №13.	Юрий Шыдыраевич САЛЧАК , 1958 чылдың апрель 24-те төрүттүнген, дээди эртемниг, спорттуң дээди мергежил школазы, тренер, Тыва Республиканың Кызыл хоорайда чурттап турар.	Бот-депшидилге.
16.	Бай-Тайгинский №13.	Владислав Самдар-оолович САТ , 1964 чылдың июль 13-те төрүттүнген, ортумак профессионал эртемниг, түр ажылдавайн турар, Тыва Республиканың Кызыл хоорайда чурттап турар.	Бот-депшидилге.
17.	Бай-Тайгинский №13.	Буян Бинн-оолович ТАРГЫН , 1974 чылдың январь 28-те төрүттүнген, ортумак профессионал эртемниг, хуу сайгарлыкчы, Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууннун Тээли суурда чурттап турар.	Бот-депшидилге.
18.	Мөңгүн-Тайгинский №20.	Юрий Сарыг-оолович ДАМБЫЛ , 1962 чылдың январь 21-де төрүттүнген, дээди эртемниг, Шуй ортумак школа, күш-культура башкызы, Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууннун Шуй суурда чурттап турар.	Бот-депшидилге.
19.	Мөңгүн-Тайгинский №20.	Хеймер-оол Көкович КУУЛАР , 1960 чылдың июнь 10-да төрүттүнген, дээди эртемниг, Кызыл хоорай чагыргаы, Кызыл хоорайның мэриниң оралакчызы, муниципалдыг өчүнү эргелеп-башкарар талазы-биле комитеттин даргазы, Тыва Республиканың Кызыл хоорайда чурттап турар.	Бот-депшидилге.
20.	Мөңгүн-Тайгинский №20.	Март-оол Салчакович КУНЧУ , 1966 чылдың апрель 5-те төрүттүнген, дээди эртемниг, Кызыл хоорайда №9 школа, күш-культура башкызы, Тыва Республиканың Кызыл хоорайда чурттап турар.	Бот-депшидилге.
21.	Мөңгүн-Тайгинский №20.	Людмила Чыртаг-ооловна ОЧУР-ООЛ , 1960 чылдың сентябрь 11-де төрүттүнген, дээди эртемниг, кожууннун өөредилге килдизи, кожууннун өөредилге килдизиниң эргелекчизи, Тыва Республиканың Мугур-Аксы суурда чурттап турар.	Бот-депшидилге.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиелелгениң 60 чылы чоокшулап орап. Кижиги төрөлгетениң төөгүзүндө эң-не хөй хан төөгүшкүнүг, делегейниң хөй чурттары киришкен бо дайын, чеже-даа чылдар эртерге, бистиң чуртувустуң төөгү-

зүнге балалбас “балыг” болуп артып калыр. Ол дайынга ССРЭ-ниң хөй-хөй хоорайлары, суурлары өрттенип хуюкталган, миллион-миллион совет солдаттар төрөөн чуртун камгалаар дээш амы-тынын берген.

Артем Гольцов: “ЧАҢГЫС-ДАА БАЗЫМ АТКААРЛАВААН БИС”

Ооң чугаазы-биле алырга, ада-иезиниң мал-маганы көвей, саар инек 20 чедип турган, авазынга дузалаштырар дээш оолдарын 17-18 харлыында-ла өглөп ап турганнар. 1935 чылда оларның улуг огул Виталий төрүттүнген. Ооң соонда Александр ийи оолдарлыг болганнар.

1941 чылда Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Ынчан ТАР аңгы күрүне турган болгаш Тывага чурттап турган ССРЭ-ниң хамаатыларын эгезинде дайынче келдиртпейн турган. Ол үениң хоочун кижилери-биле чугаалажырга, Тывага чурттап турган орус дылдыг кижилер Тываның болгаш ССРЭ-ниң ийи күрүнениң хамаатызы эргелиг болур турганнар. Ол талазы-биле ийи чурттуң аразынга чөпшээржилге айтырыы турган.

1942 чылдын февральда Тывага чурттап турган ССРЭ-ниң хамаатыларын бөлүү-биле дайынче келдиртип эгелээн. Григорий Тимофеевичиниң дөрт огулун 1942 чылдын февральда бир дугаарында дайынче келдирти берген. Би-Хемниң Өөкке совет хамаатыларның комитеди болгаш дайынче чоруур солдаттарны чыыр

Эң-не хомуданчыг чүве — чыл санында Улуг дайынның киржикчилериниң — хоочуннарывыстың санының кызырлып кел чыдары. Ам бо хүннерде бистиң республикада Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери 270 кижиги арткан. Оларның аразындан беш кижиги Москва хоорайга Тиелелгениң 60 чылынга тураскааткан шериг парадынга киржири-биле чалаткан болуп турар. Ол кижилерниң бирээзи — Артем Григорьевич Гольцов. Бо дайынчыны тып алыры белен эвес болду. Меңээ ооң огул, күш-ажылдың хоочуну Виталий Гольцов, улуг дузаны чедирген.

Артем Григорьевич Кызыл хоорайның Восточная 2 кудумчузунда чер бажында чурттап орап. Назыны 90 чеде-даа берген болза, ам-даа сергелен, адак-бышкаа чик, угааны чарт, эрткен үени дүүн болган дег сактып чугаалап орап.

Ооң адазы Григорий Тимофеевич Гольцов 1900 чылдың эгезинде Красноярск крайның Каратузтан 7 кижиги чаңгыс аътка чүү-хөөзүн чүдүрүп алгаш, Тывага чадаг кылаштажып келгеннер. Олар Би-Хемниң Сөөшке келгеш, бай-шыырак Сафьяновка хөлечиктеп ажилдай бергеннер. Адазы — чылгычылап, авазы ажилчыннарга хлеб быжырып берип ажилдап эгелээннер. Ол үеде Григорий

Гольцовтуң кадарып турган чылгызы 4 муң чедип турган. Кажан хөреңгитен бай Сафьянов өлүп каарга, ооң кадайы Григорий Гольцовту ажил-агый эргелекчизи кылдыр тургузуп алган. Кажан Октябрь революциязының чалгыы Тывага чедип келгенде, бай херээженниң кол хөреңгизин

башкарып турган Григорий Гольцовту кызыл партизаннар чүгле боолал кагбаан. Аас-кежик болуп, партизаннарның аразында Гольцовту таныыр кижиги турган болгаш хостап каан.

Григорий Тимофеевич Гольцов дөрт оолдарлыг турган: Петр, Иван, Артем, Федор. Олар шупту

Тывага төрүттүнген. Оларның адазы арыг тывалаар болгаш чамдыкта очулдурукчулап-даа ажилдап чораан чери бар. Оолдары шупту тывалаар турган.

Артем Григорьевич Гольцов 1916 чылда Сөөшке төрүттүнген. 1934 чылда Таися Ефимовна Лопаткина-биле өг-бүле туткан.

“БИСТИҢ ХЕРЭЭВИС ШЫННЫГ...”

Тиелелгениң 60 чылы Улуг байырлал чоокшулап келген. Аңаа шын факт-барымдааларлыг материалдарны массалыг информация чепсектеринге чырыдып, теле-дамчыдылгаларга көргүзүп, радиога дамчыдып, солун-сеткүүлдерге бижирин чон манап турар. Маңаа хамаарыштыр сөөлгү үеде Ада-чурттуң Улуг дайынының тиелелгезин кымнар удуртуп-баштааныл дээрзинге үнелел бербейн, ону карартып, аныяк-өскенниң бажын төөредир хөөннер тыптып келгенин билип турар бис. Ындыг-даа болза төөгү төөгү-ле болгай.

Гитлержи Германияның шериг бүдүрүлгө күчүзүн тургузарынга 1924-29 чылдарда АКШ, Англия, Франция, Италия, Япония болгаш Белгия дузалап эгелээн. Ылаңгыя америк улуг банкир Морган “Дауэстиң планы” деп бөлүктүң хартаачызы болган.

ССРЭ-ниң Чазаның баштыңы Сталинниң айтышкыннарын улуг тудушкунуң бүгү-ле участкарынга партияжи болгаш ажил-иши кадрлар удуртуп, ооң чугааларын чон ортузунга пропагандалап, муң-муң, сая-сая кижилерниң салым-чолу шитпирлеттинип турган. Сталинниң шитпирлер хүлээп алырда дидими, оларны боттандыраарыга чаныш-сыныш чогу, организақыч улуг салым-чаянны, маргыжыг-кагжыгга бодамчалы — бо бүгү аңаа чүүл-деш шынарлар-дыр. Советтиг Россияның чаа ниитилелди тудуп тургузуп турары үениң байдалының бергезин шингээдип билип алгаш, Сталин ону чонга дамчыткан. Советтер чуртунуң мурнунда туруп турар байдалдың канчаар-даа аажок бергезин 1931 чылдың февраль 4-те ажил-агый удуртукчуларының мурнунга сураглыг сөстөрине Сталин мынча дээн: “Темпини бичии-даа оожумнадып, шимчээшкини доктаадып болбас деп чамдыкта айтыргылаар-дыр. Чок, хоржок, үштер! Темпилерни кудуладып болбас! Харын-даа күштерниң болгаш аргаларның хире-шаа-биле оларны улгаттырар херек. ССРЭ-ниң ажилчыннарының болгаш тараачыннарының мурнунга бистиң хүлээлгевис бистен ону негеп турар-дыр. Темпилерни доктаадыры дээрге-ле

хожудаар дээни ол-дур. А-хожудаңгайлар, суспаргайлар чылча шалтырар болгай. Ынчалзажок бистер чылча шалтырарын черле күзевес бис! Чок, күзевес бис... Сайзыраңгай чурттардан 50-100 чыл хожудаан бис. Оларга он чыл болгаш чедип ап болур бис. Бир-ле болза чедер бис, бир-ле болза сыыртырар бис”. (И.В.Сталин. Чогаалдары, т.13, ар.38-39).

Германияга фашизмниң эрге-чагыргага келгени-биле дайын айылы онза улгаткан. 1935 чылдың июль-августа Москвага болган Коминтерниң VII конгресси делегейниң депшилгелиг күштерин фашизмге удур мөөң-нээринге кончуг улуг рольду ойнаан. Бир эвес дайын болу бээр болза, ажилчы чонга санал чептес хилинчекти, өлүмүн, аш-чутту, когаралдарны таварыштырар, бүгү чурттарның бүдүрүкчү күштерин чок кылып деп түңнелге келген.

1939 чылдың чайынында чөөн чүкке япон империалистер идепкейжи бергеннер. Олар Совет Эвилели-биле дузаламчы керээ чарып алгаш турган Моол Арат Республикага удур дайын чорудулгазын эгелээн. Халхин-Гол хемниң чоогунга болган тулчушкуннарда Кызыл Армияның каттыжышкыннары киришкен. Август айында чорудулгалары эң-не дүшкүрленип келген. Чүгле сентябрьның эгезинде МАР-ның девискээри япон эжелекчилерден хосталган.

Гитлержи Германия ССРЭ-биле бот-боттарыне халдашпазының дугайында керээни чарып алып деп саналды кирирге, Совет Чазак чөпшээрешкен. 1939 чылдың

август 23-те Москвага ук керээге ат салган. Германия алызы барып, Совет Эвилелинге удур дайындан ойталавас деп чүвени билип турган болгаш оларның эрте-даа бол, орай-даа бол, халдаарында чедир камгалалга белеткенер деп түңнелге келген.

1939 чылдың сентябрьның 1-де гитлержи Германия Польшаже халдааны-биле ийи дугаар делегей дайыны эгелээн. Кажан ийи дугаар делегей дайыны эгелей бээрге, Совет Чазак бар турган ужар чүүл заводтарының күчүзүн улгаттырарының база чаа заводтарны тударының дугайында чугула шитпирлерни хүлээп алган. 1941 чылга чедир ужар чүүл болгаш мотор тудушкуннарының бүдүрүлгө баазалары улгаткан, совет конструкторлар Шериг-Агаар күштеринин чепселенишкинеринге кирген бомбардировщиктериниң, штурмовиктерниң болгаш хыдыкчы ужар-хемелерниң чаа хевирлерин чогаатканнар. Барык-ла ындыг байдал танкылар, артиллерия, ок-чемзек бүдүрүлгелеринге база турган. 1941 чылдың бирги чартында үлетпүр шеригге “КВ” деп 393 болгаш “Т-34” деп 1110 танкыларны берген.

1941 чылдың июнь 22-де эртенгиниң 4 шак үезинде немец чепсектиг күштер совет кызыгаар шериглериниң турар черлеринче болгаш кызыгаарның чоок-кавызында чыдып турар чурттакчылыг черлеже отту ажытканнар. 1940 чылдың декабрьда-ла Гитлерниң ССРЭ-ге удур бадылал кааны дайынның ниити планы — Совет Чепсектиг Күштерни кончуг дүрген “чаңнык дег” чылча шавары турган. 1941 чылдың июньга чедир Германияның шериги 7 миллион 300 муң кижиге чедип турган. Германияның талазынга Италия, Венгрия, Румыния болгаш Финляндия кирген турган. ССРЭ-же халдаарының мурнуу чарыында Германия Югославияны болгаш Грецияны эжелеп алган. Германия барык бүгү Европаны эжелеп алгаш, ССРЭ-же халдааны

ол. Эжелекчилерниң сорулгазы вермахтыга (Германияның чепсектиг күштеринге) берген тускай инструкцияларыга болгаш “Ост” деп адаар планынга тодаргайлатынган. Фашистиг Германия ССРЭ-ни чок кылгаш, ооң арат чонун дарлаарын планынга кириген. Совет черге кемниг херек үүлгедип кааны дээш вермахтың солдаттарындан болгаш офицерлеринден харысалга негевезин безин магадылаан. Ынчангаш олар кадыг-дошкун, араатанзыг чоруун көргүскени ол.

Июнь 22-де гитлержи Германияның Совет Эвилелинге оор езу-биле халдаанының дугайында Чазактың дыңнадыын радио дамчыштыр чарлаан. Ол дыңнадыгга совет кижилер шак бо берге үеде партияны болгаш Чазакты долгандыр улам сыршый каттыжар, Төрөөн чурттуң хамаарышпас чоруун камгалап алыр дээрзинге бүзүрелин илереткен. Дыңнадыгны мындыг сөстөр-биле дооскан: “Бистиң херээвис шынныг, дайзын чылча шалтырар, тиелелге дөмей-ле бисти болур”. Бо сөстөр миллион-миллион совет кижилерниң чүректеринге сиңнип, оларның чурталгазының, демиселиниң, ажил-ижиниң кыйгызы болу берген.

1941 чылдың июнь 30-ден эгелээш чуртта бүгү эрге-чагырга бүрүнү-биле ВКП(б) ТК-ның секретары болгаш ССРЭ-ниң Улус Комиссарлар Чөвүлелиниң даргазы И.В.Сталинге баштаткан Күрүнениң Камгалал Комитединиң холунче кирип, оларның шитпирлерин бүгү организациялар, күрүне ажил-агыйлары, партия, комсомол, профэвилел организациялары бүрүн күүседир апарган. Оларның бүгү ажил-чорудулгазы дайынчы байдалга таарыштыр эде тургустунган, фронтунуң эрге-ажыына, дайзынны чылча шаварына чагыртып турган.

Серге ОНДАР, күш-ажылдың хоочуну.

Капитолина Шенова Би-Хемниң Хадынга төрүттүнген, аңаа чаш чылдары эрткен. Туран ортумак школазынга чедиги классты дооскаш, улаштыр өөри-нири-биле 1939 чылда Кызылга чедип келген, ынчан ол чүгле 15 харлаан. Ада-иезиниң хайгааралындан үнүп, бот-тускайлаң амыдырап-чурттаарының бергелеринге таваржы бергеш, өөредилгезин уламчылап шыдавайн баргаш, кежээки школага өөредилгезин уламчылаан. Аъш-чем, идик-хеп садып алыр акша тып алыры-биле янзы-бүрү ажилдарны кылып, амыдырай берген.

Ада-чурттуң Улуг дайынының кончуг берге хүннеринде Тываның арат чону “Бүгү чүвени — фронтуга” деп кыйгырыгның ада-биле чурттап, ооң негелдези-биле ажилдап турганнар. Аныяк оолдар, кыстар фронтуге чорударын дилеп, Чазакка хөй-хөй билдиришкенин киригеннер. Тываның Төп күрүне архивиниң 227-ги фондузунда 144-кү херекте бир төөгүлүг документ бар. Ында мынчаар бижээн: “ССРЭ-ниң ТАР-да элчин черинге хамааты Шеновадан билдиришкени. Төрөөн чуртумга ажыктыг бооп, ону камгалаар дээш сөөлгү тыныжымга чедир тулчур мен. Кызыл Шеригниң одуруунга эки тура-биле мени хүлээп алырын диледим. Шенова. 1943 чылдың февраль 24”. Ол ышкаш бодунуң допчу намдарын шевергин хол үжүү-биле бижээш, элээди кыс арттырып каан. Дайынга киржири-биле ол 1943 чылдың мартта аътанылган. Тывадан барган эки турачы орус кыстар 50 кижиге Красноярскиге телефонистиң, телеграфистиң түр курстарына өөрип киргеш, бо талазы-биле тускай мергежилди чедип алганнар. Оларның аразында Нина Земцова, Зинаида Колмакова, Екатерина Шипилина, Нина Хабарова, Нина Тюндешева болгаш

пунктузу турган. Өөкө машинага олурткаш, Минусинскиниң шериг комиссариатынга эккелген. Тыва-дан барган оолдарны шуптузун орта шылгал, кезектер айы-биле хуваап эгелзэн. Гольцовтарның эң улуг акызы Иванны, моон мурнунда шериг эрттирген кижии боорга, дораан-на поездиге олурткаш, дайынче чорудупкан.

Петр, Артем, Федор Гольцовтар 959 адыгы полктуң 76-ги артиллерия батареясына чаңгыс үгер-боо-биле дайылдажып чорааннар. Бодунуң дайынчы оруунуң дугайында Артем Григорьевич мынчаар чугаалады:

— Кажан бистер дайылдажып кирип турувуста, Кол командылакчы Сталинниң “Чаңгыс-даа базым аткаарлап болбас” деп, чаңгык ышкыш дужаалы үнген. Ол үеде совет шериглер чүгле бурунгаарлап чоруп орган. Мээң дайылдажып турган кезээм чаңгыс-даа базым аткаарлаваан бис. Чамдык тулчушкуннарга будун батальондан 20-30 кижии артып каар таварылгалар турган. 1943 чылдың февральда Донга чедир дайылдажып чоруп олурувуста, Беля Церковь станциясынга кончуг улуг тулчушкун болган. Орта батареяның хөй кезин чидирген бис. Ол тулчушкунга бичии дуңмавыс Федор балыгланган. Петр-биле иелзэн госпитальга (шериг эмнелгези) дужаап бергеш, улаштыр дайылдажып чоруптувус. Федор балыглангаш чоруткан соонда, акым Петр үгер-боонун чаа составын тургускаш, Забайкальениң кызыл туктуг гвардейжи

аттыг шериг корпусу-биле Донга чедир дайылдажып келдивис. Артиллерия аъттыг шеригге деткимчени берип чораан.

Донга келген соонда оларның идик-хевин бүрүнү-биле солуп дыштандыргаш, артиллерия батареясының дайынчыларына чаа үгер-боолар бергеш,

Москва госпиталына 9 ай чыткаш, мүн-не даянгыштыг кылаштай берген. Кол эмчи ооң будун үзе кезип кааптар деп айтырыг тургузуп кээрге, эмнеп турган херээжен эмчизи чөпшээрешпээн.

аыш-чемниң курлавырын тургускаш, Курск ээпзэнче угландыр чорудупкан. Ол чоруп оргаш, кадыг-берге тулчушкунга таварышкан. Оларның артиллерия батареясының дайынчылары колдуу өлүрткен. Артем Григорьевич балыгланган, миннип келирге, Москва госпиталына чыткан. Курск ээпзэниң тулчушкунунга Дээди Кол командылак баш удур шыңгыы белеткелди чоруткан турган болгаш аар балыгланган дайынчыларны дорт Москваже самолет-биле чорудуп турган.

Москва госпиталына 9 ай чыткаш, мүн-не даянгыштыг кылаштай берген. Кол эмчи ооң будун үзе кезип кааптар деп айтырыг тургузуп кээрге, эмнеп турган херээжен эмчизи чөпшээрешпээн. “Ол эмчимге ам-даа тейлеп чор мен” дээр кижии болду. Дайындан келгеш, балыгланган будун Аржаанның Ак-Хөлдүн малгажына киргеш, даянгышындан адыр-

лып, сегип үнген. “Бо будум-биле балыктап, аңнап, чүнү кылбадым дээр, 90 хире харга чедир мени көдүрүп чор” дээш каттырар. Артем Григорьевич 90 харлыг хирезинде ам-даа даянгыш чок, чүгүрер чыгыы кылаштап чоруур.

Госпитальдан үнгеш, 1945 чылда Тывага чанып келген, ынчан дайын ам-даа уламчылап турган. Өөрүнчү чүве Тыва Арат Республика ССРЭ-ниң составына каттыжып киргени болур. “Эң-не берге үле бистиң артып калган херээжен чонувуска онашкан” деп ону база Артем Григорьевич чугаалады. Бир өгбүле 10 гектар черге тарааны тарааш, камгалал фондузунга дужаар турган.

Эң биче дуңмазы Федорун оң талакы караа көрбес кылдыр балыгланган, госпитальдан дайын чорбас кылдыр холуттунгаш, чанып келген. Дайын сөөлүндө Сөөшке “Победа” колхозту даргалап, бүгү назынында көдээ ажыл-агыйга ажылдап чорааш, 81 харлында мөчээ. Акызы Иван Григорьевичиниң салым-чолу нарын болган. Ол дайын эгезинде-ле немецтерге туттурган, олар ону өске солдаттар-биле кады Голландияже “садып” чорудупкан болган. 1946 чылда совет чөвүлекчилерниң ачызы-биле чуртунче чанып келген. Дайын сөөлүндө Өөк-Аксынга кожпога дарганнап ажылдап чорааш, сөө-

лүндө мотоциклге озал-ондакка таварышкаш, мөчээ. Эң улуг акызы Иван Григорьевич кезээде мурнуку одуругга дайылдажып чорааш, Германияның кызыгаарына четкеш, дайын сөөлүндө Белоруссияга өлүрткен сурагылы болган.

Артем Григорьевич — кайгамчык шыдамык кижилерниң бирээзи. Төрзүн чуртун камгалаарына бодунуң амы-тынын харамнанмайн дайылдажып чорааш, ол хире аар балыгылыг чанып келгеш, тайбың үеде кандыг-даа ажылдан чалданмаан. Аныяндан тура күш-ажылга дадыкканы ону камгалаан чадавас, ийи талазында, ооң кижизиг мөзү-шынары, орус-тыва дылдарны арыг билири-биле чон аразына хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи чораан. Республиканың аңчылар болгаш балыкчылар ниитилелинге

Тывада будун баспаан булуну чок кижилерниң бирээзи. Тожунуң хөлдөрин чугаалаваска, Мөңгүн-Тайганың Хиндиктиг-Хөлге, Кунгуртугунуң Тере-Хөлге, Эрзинниң Тере-Хөлге балыктап, Каа-Хемниң паромга ажылдап, чүнү кылбаан дээр.

ажылдап тургаш, Тывада будун баспаан булуну чок кижилерниң бирээзи. Тожунуң хөлдөрин чугаалаваска, Мөңгүн-Тайганың Хиндиктиг-Хөлге, Кунгуртугунуң Тере-Хөлге, Эрзинниң Тере-Хөлге балыктап, Каа-Хемниң паромга ажылдап, чүнү кылбаан дээр.

— Кижиниң салым-чолу ыш-

каш солун-даа, берге-даа чүве турбас. Кижиге салым-чол канчаар таваржыр-дыр, ынчаар чурттап эртер сен — дээш, Артем Григорьевич улаштыр чугаалады. — Мен хөйүнү көрдүм, ону доозазын борта чугаалап шыдавас мен. Дөрт алышкыдан чааскаан артым. Чурттап эрткен чылдарымга хомудалым чок, чонумга, чуртумга ак сеткилдиг бараан болуп келдим. Дайынга киришкен, тайбың үеде социалисттик ниитилелди тудуп тургузарына үлүүн кириген, рынок экономиказының сандараашкынын көргөн хоочунуң хөрээнде хөй-ле бодалдар турары чажыт эвес. “Ынчангаш ону борта доозазын чугаалап шыдавас мен” дээнинде ханы утка-ла турган боор. Улуг кижилер угаан-сарыылдыгы, амыдыралды үнелеп билири ону безин кестүп турар.

“Тиилелге” деп кайгамчык сөстү Артем Григорьевич Тывага келгеш, дыңнаар ааскежиктиг болган. Ону бүгү совет кижилерниң маадырлыг чоруу-биле чедип алдынган деп чаңгыс сөс-биле ынчаар чугаалап болур. Алдарлыг полководчу Г.К.Жуков “Сактышкыннар болгаш бодалдарым” деп номун “Совет солдатка тураскааттым” дээр болгай. Тиилелениң эң-не аар үргезин совет солдат чүктөп эрттирген дээрзин кажан-даа утпас ужурлуг бис.

Сергей ХЕРТЕК.

КЫЗЫЛ ШЕРИГЖИ ЩЕНОВА

өскелер-даа бар.

Үр болбаанда шериг эшелон харылзаачы кыстарны Орел адаанга эккелген. Белоруссияның үшкү фронтузунуң 40-ги адыгы корпусунуң 511 дугаарлыг тускай харылзаачы батальонунга оларны хүлээп алган. Кыстарның дайынчы кадыг-берге оруу Белоруссияның өрттенген хоорайлардан, суурларындан эгелзэн. Харын-даа чамдык черлерге баарга, чүгле чуурлуп калган бузундулар көстүрү коргунчуг болгаш чииртим. Дайынны чылча шаап турар шитпирлиг тулчушкуннар үезинде кижии бүрүзү хензиг-ле черден өлүмден чайлап чоруур. Долу чагган дег октарның, снарядтарның частышкыны кулак уюк.

Боолашкыннарның, изиг отун адаандан чогуур дүрген медээлерни үезинде штабка дыңнадыры — харылзаачыларның ыдыктыг хүлээлгези.

Ава кижиниң сеткили кезээ шагда ажы-төлү дээш дүвүрел-биле долган чоруур. Мария, Михай Щеновтарның Кападан улуг оглу Петр фронтуда, а уруу чоокта чаа аъттаныпкан, олары дээш дүн-хүн чок сагыш човап, сагыш-сеткили амыравайн турганнар. Тываның бүгү чону база иелер-биле бир дөмей, Мария Федоровна чылыг хол-хаптары, хөрөктээштер даарал, оларның иштинге чагаажыгаш суп кааштын, огу, азы уруунга чедэ бээринге аажок идегээр. 1943 чылдың август 5-те Дээди Кол командылакчы Совет Эвилелиниң Маршалы эш Сталинниң адындан өөрүп четтиришкенин илереткен бижин полк командири Ядловская ат салгаш, Мария Федоровнага чоруткан. Ында ооң уруу Капитолина Щенова Орел хоорайны хостажырынга эрес дидимин

көргүскенин демдеглзэн болган.

1944 чылдың апрель 15-те адыгы корпусунуң 511-ги тускай батальонунуң харылзаачызы К.А.Щенова “Тергин харылзаачы” деп хөрөк демдээ-биле, а үр болбаанда, майның 7-де, “Дайынчы ачы-хавыязы дээш” деп медаль-биле шаңнаткан. 1944 чылдың чайгы бир хүннеринде Капитолина төжекте стол кылгаш, “Каң кадык мен. Улаштыр-ла чоруптувус” деп кыска медээлиг дыңнадыгы саазына бижээш, аалынче чорудупкан. Совет Шериглер Кенигсбергке чоокшулап келген. Харылзаачы кыстар хоорай чоогунда бир черге чоокшулап келгенде, Татьяна Веселованың чанына снаряд часты берген. Ооң бузундузу, частышкынның тевиинден эжиниң арны, мага-боду хан-шылба. Сержант Капитолина Щенова балыгланган эжин санитар батальонунга көдүрүп чедиргеш, үе-шаанда дузазын көргүскен. Чөөн Пруссияга, Штеттин, Нойденбург, Дейшлаг, Аленштейн, Гуштадт болгаш өске-даа немец хоорайларга чедип, совет чонун үрде манаан Тиилелгезиниң хүнү — майның 9-ту дайынның ижээнинге уткаан. Капитолина Авраамовна Щенова — Королева 1945 чылдың сентябрь 3-те Туранга, бажыңына каң кадык эеп чанып келгеш, үр саадавайн, он ийи хонук эрткенде, Кызылга партия, советтер школазынга өөрени берген. Өөредилгезин эки дооскаш, Тываның облүкүсмонунга, протокол кезээниң эргелекчизинге ажылдай берген, а каш чыл эрткенде, Кызыл хоорайга, Суг-Аксынга, Чадаанга ажаалга банкыларының эргелелдериниң начальнигинге үр чылдарның дургузунда ак сеткилдиг ажылдаан. Кара чажындан-на

амыдыралдың шаптаразынынарына таваржып чораан кижии хүндүлүг дыштанылга — пенсияже үне бергеш безин анаа-ла дыжын харап орбаан, аптекаларга элзэн хөй чылдарда, ооң соонда 8 чыл дургузунда “Союзпечать” эргелинге киоскерлеп турган. Дайынчының, тайбың иштиң шалыпчызының эрткен оруу шуптузу күш-ажыл-биле холбаалыг. Ындыг үнелелге ол, шынап-ла, төлептиг.

Ада - чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Капитолина Авраамовна Королева (Щенова) Россияның составына Тываның каттыжып киргениниң 60, Кызыл хоорайның 90 чылдаан төөгүлүг чылында 80 харлаан юбилейин хоорайда “Өг-бүле” ассоциациязының клубунга демдегелеп турда, дайынчы эш-өөрү, Кызыл хоорайда Ада-чурт дайынының киржикчилериниң хоочуннар чөвү-

лели, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хөйлуудулга палатаның депутаттары база Кызыл хоорай чагыргазының төлээлери байыр чедирип, суй белектерни тывыскаан. Каткы-хөглүг, баштак аажы-чангык, кадыг-берге дайынчы оруктарга шылгаткан эниниң хөрзүн дайынчы болгаш күш-ажылчы орден-медальдар каастап чоруур. Бистиң чыргалдыг амыдырал-чуртталгавыс дээш эрес-маадырлыгы-биле тулчуп чораан дайынчылар — бистиң чоргааралымыс, оларның маадырлыг чоруу кезээ шагда уттундурбас.

Вячеслав МОНГУШ.

Ада-чурттуң Улуг дайынына Тыва чурттуг Александр, Василий, Лука, Иван, Арсентий, Семен Шумов алышкылар киржип чораан. Оларның дилзэн езугаар чаңгыс миномет расчедунга быжыглааш, тускай өөредилгени эрттирген. Бүзээлеттирген Ленинград хоорайны камгалаар дээш немец

эжелекчилерге удур тулчушкуннарга эрес, маадырлыг чоруун чаңгыс эвес удаа көргүскеш, Шумов алышкылар Чазактың хөй санныг орденнер, медальдары-биле шаңнатканнар.

ЧУРУКТА: Шумов алышкылар.

Алызында Бай-Тайга чурттуг, кеземчени көрүп чораан Коляков Күжүгетович Саны-Маадыр деп кижини 1949 чылда төрүттүнгөн, ам чаа-ла бежен алды харлыг. 1966 чылда төрүттүнгөн Роза Тюлюш-биле ол өг-бүлө туткан болгаш сөөлгү чылдарда Улуг-Хем кожуунун Шагаан-Арыгга чурттап турган. Кадайын, тос, он ийи болгаш он алды харлыг кыс уругларын ол эдиртип алгаш, Кызыл хоорайга чурттаары-биле 2005 чылдың февраль 15-те найысылалга чедип келген.

Саны-Маадырның кады төрээрн угбазы Елизавета Күжүгетовна Кызыл хоорайда чурттап турар. Сукпак суурнуң чоогунда ол угбазының дачазына Саны-Маадырның өг-бүлөзи чурттап бергеннер. Арагадан бажын ам-даа уштуп чадаан туразы улуг Саны-Маадыр Коляков дээрзи 2005 чылдың февраль 21-де арагалап, эзирип алгаш, кадайы Роза Тюлюшту, кыс уругларын дорамчылап, эттеп эгелзэн. Дүн ортузунда, барык 45-47 градус соок турда, чанагаш, идиктери чок кызыл-даван кадайын, үш кыс уругларын күш-биле дашкаар, хар кырыңче үндүр октапкаш, бажыңның эжини так кылдыр дээктеп алган. А даштын арткан ие болгаш уруглары чангып-чалбарып, эжикти, соңга көзөннө соктап чадап каан. Дүржөк Саны-Маадыр оларны бичии-даа тооваан.

Бодум сезен хар ажа берген Чаа-Хөл чурттуг кижини мен. Бир катап ыт оолдапканда, ооң кыс эниниң караа ажыттынмаан турда, ыттың эзип ол эникти Улуг-Хемче кири октапканын көргөн мен. Ол үеде ыт Улуг-Хемче эштип киргеш, энини уштуп эккелгенни магадаан мен. Ынчаарга Саны-Маадырның медреси дигри адыгуузу болуп ыттың медресинден чавыс болганы олдур. Хөөкүң ажы-төлүн, алган кадайын шак ынчаар хилинчектээн тыва кижини дугайында каян-даа дыңнап көрбээн мен. Ол араатанзыг Саны-Маадырның дерзини үлгединге хамаарыштыр чугаалаар чүве тыппас кижидир мен. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнар, бирги ээлчегде Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелиниң, хоорай проку-

ратуразының удуртукчулары, күүсекчи эрге-чагырга органнарының даргалары демги ол дерзини Саны-Маадырга хамаарыштыр кандыг хемчег алырын көрө бээр бис. Ону бурган черле өршээвес: «Буруулугну бурган эргиир, буга халчыын кестиг өрүүр» деп тыва улустуң шагдан бээр үлегер домаа бар болгай.

Кыштын чыккылама соогунда ак хар кырында кызыл-даван болгаш чанагаш арткан дөрт иешкилерниң салым-чолу чүү болганын ам көрүптээли. Мээң

кезип каапканындан бүгү назынында бертик-межел инвалидтер бооп арттар. Күжүр ийи кызының буттарын арагазы, дерзин адазы «чип» алганы ол-дур. Бир эвес уругларның буттарын кеспес болза, оларның амы-тынынга айыылдыг болу бээр, эмчилер кезип эмнээшкини кылыр ужурга таварышкан. А он алды харлыг уругнуң буттарын эмнеп экиртирин эмчилер шиитпирлээн. Оларның авазы — Роза Тюлюштуң буттарының салааларын база кезер магатчок. Ындыг-даа бол-

Валерий Насюрюн-дур. Эмнелге талазы-биле ийи дээди эртемниг, улуг дуржулгалыг кайгамчык эмчи. Ол 37 чыл дургузунда муңмуң кижилерни амы-тынын камгалаан, хилинчек-човулаңын намдаткан болгаш ам-даа чаагай үре-түннелдиг ажылдап, чоннуң кадык камгалалыга төлөптиг бараан бооп чоруур. Валерий Петрович дээрге кайгамчык чазык-чаагай, омак-хөглүг, оожум, томаанныг, угаан-сарыылдыг, кижилерге дендии дузааргак кижидир.

аарыг кижилер чык долган. Өрттенип, үжүп, айыыл-халапка таварышкан кижилерни хүлээп албас аргажок. Салбырда чыдар чеди кижиниң буттары чок. Оларның кандыг-даа документи чок болганындан баар чер база чок. Ол кижилерни канчаарын салбырның эмчилери пат-ла кайгап, аайын тыппайн турар.

Өрттенген, үжээрн кижилерни эмнээр бо салбырда хандыр өөренип көөр, сайгарар болгаш шиитпирлээр ужурлуг айтырылгар эмгек. Ынчангаш республика эмнелгезинде ол салбырның ажылыңче кичээнгейни угландыраары ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлу-жуудулга палатаның Кадык камгалал болгаш социал айтырылгар талазы-биле комитетиниң удуртукчуларының бирээзи Зоя Назытьевна Саттан улуу-биле дилеп тур мен.

Салбырда эмнеттирип чыдар өрттенген, үжээрн кижилерниң барык шуптузу чүгле арагалаашкының уржунда айыыл-халапка таварышкан кижилер болуп турар. «Арагалаарда акша тыпты бээр, а эмнедирде куруг апар ужуру чүл? Арагалааш өрттенип, азы үжээрн кижилер халас эмнедип, күрүңге азыраткан херээ чүл?» деп айтырыгны чамдык хамаатыларның салып турары чүлүлдүг. Ук салбырда чыдар кижилерниң хөй нуруузу — 16-дан 40 хар чедир назылыг кижилер. Демги ол Саны-Маадыр ышкаш, кожуунардан улчуп келген кижилер база эвээш эвес. Сөөлгү чылдарда Кызыл хоорайже болгаш ооң чоок-кавызынче хөй кижилер кожуунардан кээп турар болгай. Олар колдуунда төрелдериниң, таныштарының дачаларында чурттап, арагалап, оорланып, кемниг хөдөлишкиннер кылып турар.

Мээң бо бижээрн чүүлдеримни республиканың болгаш найысылалдың күүсекчи база хоойлу-жуудулга эрге-чагырга органнары кичээнгейге алыр боор деп улуу-биле идегедим.

Алексей ДУГЕРЖАА,
Дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының Кызыл хоорай чөвүлелиниң кежигүңү.

Арагалаашкын — эки тура-биле бодун албыстадыры-дыр

АДАЗЫНЫҢ ХАЙЫ-БИЛЕ

бижимелимниң бо кезээрн номчаан кижилерниң баары ажыыр, чүрээ саргыыры черле чайлаш чок. Ынчангаш, эргим өргүн чонум! Демги ол араатанзыг дүржөк Саны-Маадырның дерзини хөдөлишкиннеринге хамаарыштыр бодуңарның бодалыңарны, санал-оналыңарны мээң бо килеңнээшкинниг чүүлүмү парлаан соонда бижип көрүңер!

Роза Тюлюш болгаш ооң чанагаш, кызыл-даван арткан үш уруглары үндүр ойлаттырганы дачадан алды километр черде бир дачаның бажыңыңа чедир кылаштааш, буттары шуут үжүп, доңуп калган. Ол дачаның эззи буянныг кижини болуп, Кызыл хоорайдан дүргөн дуза чедирер машинаны телефон дамчыштыр келдирткеш, республика эмнелгезиниң өрттенген, үжээрн кижилер эмнээр салбырыңче чорудупкан. Ол салбырга иешкилерниң февраль 22-ниң эртенинде келгени ол. Оларның доңган буттары эрий берген соонда, ажырыын, аарырың чүге деңнээр! Ылы-сыы, учовуур кыпсыңчыг-ла болган.

Дерзини Саны-Маадырның араатанзыг хөдөлишкиннериниң уржунда буттары үжүп, доңган Роза Тюлюш болгаш ооң үш кыстары ам-даа республика эмнелгезинде эмнептишаан хевээр. Оларның салым-чолу дыка нарын. Чүл дээрге, тос база он ийи харлыг уругларның буттарын

за кезишкини кылбайн, анаа эмнеп экиртирин эмчилер оралдажып турар.

Базыңдырышкыңа, дорамчылаашкыңа, күчүлээшкиңге таварышкан күжүр иешкилерниң моон соңгаар салым-чолу кандыг болурун бодаарга безин коргунчуг-дур. Роза Тюлюштуң ада-иези, чоок төрелдери чок боорга, дүржөк Саны-Маадыр ону бастып, дорамчылап, күчүлөп амдажаан кижидир. Мындыг берге байдалдан күжүр иешкилер уштунуп шыдаар дээрзинге идегээр кижидир мен. «Куш уялыг, курт безин үңгүрлүг» деп чугаалаар болгай. Ынчаарга Роза Тюлюштуң, ооң уругларының салым-чолун хайгаарап көөрүн ТР-ниң Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының яамызының сайыды Алдын-кыс Конгардан, Кызыл хоорайның социал хөгжүлдө комитетиниң даргазы Валерий Куулардан мөгөйип диледим...

Айыыл-халапка таварып өрттенген, үжээрн кижилерниң амы-тынын камгалаар, оларның хилинчек-човулаңын намдадыр дээш могаг-шылаг, уйгу-чыдын, амыр-дыш, дүн-хүн чок маадырлы-биле ажылдап турар ак халаттыг кижилерниң кайгамчык буянныг ажыл-ижин эскербейн баар эргем чок. Кымнарыл ол? Бирээде, РФ-тиң алдарлыг эмчизи деп хүндүлүг аттың эдилекчизи

Өрттенген, үжээрн кижилерни эмнээр салбырны В.Насюрюнден хүлээп алган болза ам-даа аажок аныяк Вадим Иргит-оол-дур. Ол база дээди эртемниг, бедик мергежилдиг болгаш улуг дуржулгалыг эмчи. Вадим Ооржакович Каа-Хемниң кожуун эмнелгезиниң кол кезип эмнээр эмчизи болуп, элзэн каш чылдарда ажылдап каапкан. Ол чугаакыр, ээлдек, бодунга болгаш өскөлөргө бедик негелделиг удуртукчу. База бир буянныг эмчи — Мариана Мөгө-Хүрүң-дир. Кижилерге ээлдек, бо эмчи он ажыг чыл дургузунда чоннуң кадык камгалалында бараан бооп чоруур.

Өрттенген, үжээрн кижилерни эмнээр ол салбырда амгы үеде дыка берге байдалдың тургустунганын база олче онза кичээнгейни угландыраары республиканың Кадык камгалал яамызындан, Кызыл хоорай чагыргазындан дилээр бодаан мен. Чүл дээрге ол салбырда 20 орун бар. Бир аарыг кижиге хонукта 490 рубль доктааттыңан. А бүгү кижилерге хонукта 9800 рубльди чарыгдары көрдүңен. Херек кырында-хонукта 15680 рубль чарыгдаттыңып турар. Чүге дизе салбырда 32 аарыг кижин бар. Артык 12 кижилерге хонукта 5880 рубль үнүп турар. Салбырның узун коридорун дургаар немей салган оруннарда, узун сандайларда

жедир дизе, пивону хөй-ниити черлеринге ижерин хоруп турар хоойлуларның күүселдезин шыңгырадыр, административтиг торгаалдарны кээргел чокка онааштырар. Тываже пиво эккеп турар сайгарлыкчыларга үндүрүп хавырылдазын улгаттырар, ынчап чоруй пиво кири сөөртүлгезин кызыгаарлаар. Назы четпээрнениң арага ишкен таварылгаларын үргүлчү чырыдар, оларның ада-иелерин, дөргүл-төрелдерин, башкыларын торгаар дээш-ле, чижектерни моон-даа хөйүн адап болур. Чүгле харын оларны амыдырал кырынга ылап боттандыраары херек. Кижини бүрүзү маңаа бодунуң үлүүн кирир дээш кызып, арага, таакпыдан, наркотиктерден ойталаар болза эки. Чазак-чагырга органнары чоннуң күш-дамырын болгаш угаан-медресин сайзырадыр талазы-биле езулуг дээштиг болгаш шынарлыг ажылды чорудары чугула болу берген. Чөөн чүктүн цигун, йога, ушу, тайцзицюань дээрн чижектиг ханы уткалыг эртемнерин Тывага катап база дигризер. Гьялукпа өөредии-биле кызыгаарланмайн, дээрн, даосизм эртемнерин шингээдиң, амыдыралга боттандырып эгелээр... Моон алгаш көөрге, чазак-чагыргадан болгаш кижини бүрүзүндөн негетинип турар ажылдар бажын ажыг-дыр. Нациявыстың келир үези дээш шалыпчы ажылдарын Тывада криминалдыг байдал, иштики сагыш-сеткил делегейиниң хоозурап турары негеп келген.

Салин МОНГУШ.

ДЕМИСЕЖИР КҮЗЕЛ ХЕРЕК

• Чагааларга хамаарыштыр •

Редакцияның ниитилел-политиктиг болгаш административтиг эрге-хоойлу килдизинге корум-чурум, хоойлу-дүрүм камгалаар органнардан кем-херек үүлгедиишкиннериниң дугайында медээлер болгаш дыңнадылгар, ол ышкаш дөргүл-төрелин чидирген, азы судтуң шииткелинге таарзынмаан улустуң чагаалары база бо-ла келгилээр. Ылаңгыя бөдүүн улустуң чагааларын номчааш, кижиниң ызы кээр. Ындыг чагааларны, хомудалдарны барык хүннүң номчуур сен...

Ам база баарымда ийи материал чыдыр. Бирээинде бижип турары-биле алырга, моон мурнунда база-ла кижини амы-тынынга четкеш, хуусаазын эрттиргеш келген Сүт-Хөл суурнуң чурттакчызы, 30 хар ажып чоруур Геннадий Ховалыг дээрзи кады арагалаан эки Семен Монгушту өлүр эттеп алган. Баштайгы байысаалга үезинде каразыттырып турар кижини бодунуң буруузуң билинмейн, кеземчеден дезер дээш, аңгы-аңгы кылдыр өчүп берип турар. Түннелинде каразыттырып турган кижини шыңгыи чурумнуң колонияга хосталгазын 13 чылга казыдып шииттирген. Хоойлу-дүрүм езу-гаар бижиттинген судшииткелинин протоколунда амы-тынында чарылган кижини дугайында тодаргайы-биле биживээрн, чүгле атысы, төрүттүнгөн үези, чурттап турган чери бар. А ол кижини кандыг чүүлге салым-чаяанныг, каш ажы-төлдүг, кижилерге кандыг эки чүүлдер кылганын дээрзи билдинмес.

Өскезинде сес чыл иштинде «олургаш», чаа хосталып келген Адыгжи Ооржак эрткен чылдың апрель 29-та өөрлери-биле хөөрешкеш, оларга өлүрткен. Демги эштери ооң амы-тынынга чедип кааш, ону черже хөөп каапканнар. Чүгле харын өлүрүүшкүн болган черден чоруурда, өлгөн кижиниң холу черден уштунуп келгенин эскербээрн. Херекти үүлгеткен кижилерни туткаш, шыңгыызы-биле шииткен. Үш кижиниң ийизин «кара-бажыңнаан», үшкүзүңге шенелде хуусаа берген.

2003 чылда Мөңгүн-Тайга кожуунга болган коргунчуг өлүрүүшкүн бүгү Тываны чииртим-недипкен: элзэн каш оолдар ол черниң күдээзи кижини эмилежип тургаш, эттеп-эттеп алгаш, хойышкаш кылдыр диригге-ле өзөп каапкан...

Бо чылдың январь төңчүзүнде Чеди-Хөл кожуунуң Хову-Аксы суурга кезек эжишкилер арагалаан. Эзирээрн маргышканының түннелинде оларның бирээзи,

моон мурнунда шииттирип чораан эр, бир кижиниң бажыңче балды-биле соккаш, ол өлүп каарга, ооң бажын балдызы-биле одура соккаш, хапка суп алгаш, маңнап турган...

Кижини амы-тынынга чедер чорук хүнден хүнге көвүдээринден аңгыда, улам дерзиленип, араатанзыг апар чыдары үстүндө айткан каш чижектерден көрүп болур.

Республикада бүрүткеттинип турар бүгү кем-херек үүлгедиишкиннериниң 70 ажыг хуузу — кады арагалааш, бот-боттарын өлүржүр чорук. Оларда когарап турар кижилерниң көвей кезин — тывалар. Ындыг таварылгаларны солун-сеткүүлден, массалыг информация чепсектеринден хүн бүрүде дыңнап, номчуп, көрүп, билип ап турар болганывыста, олардан өөредиглиг чүүлдерни илип алырывыс чөп-даа ышкаш. Ынчалза-даа түңнел үндүрер байтык, дерзини үүлгедиглерниң соксавайн турары тывызык болуп турар.

Каш чыл бурунгаар бистиң кырган-ачаларывыс мындыг кем-херек үүлгедиишкиннери тыва чоннуң чүдөн артык коргунчуг хайхалавы апар деп дүжевейн безин чораан болгай. Ам байдал сыр дедир апарган. Аңаа буруулуг барымдааларны хөйү-биле адап болур. Бирээде, чуртта болуп турар социал-экономикалык эскер-

Тывага хөй кижиги киржикчилик аът челдээрининг байырлалы 2004 чылдың апрель 16-да Сүт-Хөлдүң Хөр-Тайга сумузунда Кур-Шелениң Артыы-Кужурга болган. Өгбелеривистиң сагып чораан чаагай чаңчылдарының

бирээзин катап байырлаарын сүт-хөлчүлөр баштай эгелээн. Ам олар аът челдээрининг ийги байырлалына белеткенип турарлар. Оларның үлегерин өске кожууннарның эдерери күзенчиг.

АЪТ ЧЕЛДЭЭРИНИНГ БАЙЫРААЛЫ

Тыва кижининг амыдыралы бойдус-биле холбаалыг, ооң-биле тудуш. Ынчангаш ол чер-чуртунга, тайга-таңдызынга, ак-көк дээринге чүдүп чоруур. Каага-даа чораанда, кандыг-даа ажил кылганда, аш-чемининг дээжинин өргүүр, чалбарыыр, тейлээр. Тараа тарыырада, кидис салырда, анаа-ла көжерде безин ындыг. Ындыг болушкун бүрүзү кижини сергедир, күш кириер, хей-адын көдүрер. Аът челдээрининг байырлалы — оларның бирээзи.

Аът челдээри. Бо ажил хар эрээш, күштүг соок эрткенде, ынчалза-даа изиг дүшпээнде, ымыраа-сээк хайырмаанда, чазаглаашкын үезинде болур. Ынчан чылгыны коданга хавыраар, аал чоогунга кадарар. Чүге дээрге чамдык белер боос, өскелери төрүп эгелээр. Ол-ла үеде саар белерни, чарыштырар аъттарны, семиртир, садар болгаш эдилээр малдарны бөлүктөй шилиир, аңгылай үзүп-даа болур. Маңаа хоочун чылгычылар, мал шилип чаңчыккан сайгарлыкчылар (панзалар), чылгы талазы-биле тускай эртемниглер болгаш эртемденнер, ук чылгының уксаа-төөгүзүн билер эелери кады сумележир, дугуржур, ооң соонда каттышкан шиитпирни үндүрер.

Сүт-Хөлге болган аът челдээрининг баштайгы байырлалы оолдарның 5 километр, уругларның 3 километр дурттуг чадаг чарыжы-биле эгелээнин чыылган чон аажок сонургаан. Оон аныяк аъттарның, улаштырла улуг аъттарның чарыжы, 16 хардан куду назылыг оолдарның хүрежи болгулаан. Эмдик аът өөредир, аътты тудары, турган аътты ужураары, малды дагаллаары, аътка демдек базары чергелиг ажилдарны хоочуннар херек кырында күөседип, чыылган чонга көргүскеннер. Сөөлгү 30-40 чылдарда малдарны кожуун, суму аайы-биле дугаарлаар апарган. Ынчалза-даа чамдык кижилернин аъттарында «налчы», «хаалга», «хас», «серээ», «хачы» демдектер ам-даа артышаан. Чамдык аныяктар «Аңгыр-оолдун тоожузунда» «алаганы» база чугаалажып турдулар: «муңгаш баштыг алага», «адыр баштыг алага»...

Аът челдээрининг байырлалы Алды-Ишкиннин алдарлыг чылгычызы Александр Түлүштүн аалынга болган. Чычааннарны чыскаай тургускулаан. Баглааштарда, кажаларда баглаан аъттар сыңышпас. Кижиги дээрге кизирт: бөлүк бөлүк олургулаары-даа бар, шуужуп-даа турарлары бар. Оларның аразында шоодайларда зыт үлээн, кочалдарда быдаа куткан кижилер база халчып турар. А столдарда — баштайгы тарак-хойтпак, хайындарган сүт, изиг шай, шөйгөн болгаш кыскаан быштак, ааржы... Байыр-наадым. Найыр-дой элбекшиди, найыралды, өөрүшкүнү айтып турду. Бо бүгүнү кылып турар кижилернин билделин, өөрөнгени, мергежени, шалыпкыны кайгамчык. Оларга онаалда-

ларны кожуун болгаш суму чагыргаларының даргалары Иван Монгуш, Александр Иргит берип кааш, Чазактан келген Шериг-оол Ооржак, Бавуу Куулар, Геннадий Монгуш болгаш өске-даа чалатканнар-биле кады чоруп турдулар.

Чурукчулар Оюн-оол Сат биле Вячеслав Самыра база бо байырлалга киришкен. Олар аът челдээрининг байырлалындан эскизтер кылып алгаш, ам ажилдап турарлар. Оон ыңай оюн-концерт, танцысам база солун болган.

Тывалар аът челдээрин, ооң-биле чергелештир аътка хамаарышкан бүгү ажилдарны (будурукчу болбас малды чазал-акталаарына, оор-дижин кезеринге чедир) аът челдээрининг байырлалында өг-бүлө, аймак-бөлүк аайы-биле кылып, бот-боттарына дузалажып келгеннер. Лама азы улуг өгбө кижининг удуртулгазы-биле аал ишти саң салып, чалбарып-тейлээнининг болгаш ном-судур ашканының соонда, чылгыны челдеп кириптер. Эң хүндүлүг өгбө артыштыг сүттү азы хымысты челдээр аъттың кырынче ыдамнавышаан, алгаг-йөрээл кылыр. Оон кадак союнда баглаан хачы-биле шымчым челди кескеш, боду хойлап алыр. База бир шымчымны кескеш, аъттың эезинге тутсур. Ооң соонда бир тудум челди кескеш, черге салыр азы шоодайга сугар. Оон хачызын аъттың эезинге тудушпаан, аът челдээшкенининг эгелээнин чарлаар. Кижиги бүрүзү онаашкан адын челдеп кириптер:

Челиңни чектеведим,
адым,

Четчил үңзүн дээш
челдедим, адым.

Чел, кудурууну
чедишсин, адым.

Чер-чуртуң
чечектелзин, адым!

Челдээн адым
четкерге

Четтирбес бооп,
өршээ.

Ыдыктаан адым
ыт-кушка

Ызыртпас бооп,
өршээ!

Курай-курай,
курай-курай!

Челдин дөзү дески болур. Ыдык-челди таарбас, саңмайны дескилеп болур. Кудурукту чарашаар, уялыг кудурукту дескилээр. Ол-ла үеде аъттың диштерин көөр, оор-дишти кезер. Дуюгларын база хынаар, душкы дагаларын адырар. Ооң соонда таңма базар, аъттарны демдектээр. Таңмаларны ылап кызыдар. Отту үргүлчү чүшкүрүп, таңмаларны улаштыр-улаштыр кызыдып турар кижилер херек. Бүдүрүкчү болбас, ажилчын аъттар болур малдарны чазар (акталаар). Сөөлгү ийи ажилга хөй, шыырак болгаш дуржулгалыг кижилерни кириштирер. Аътты ужураарына болгаш өске-даа ажилдарга оварымчалыг болур, ажилдың айыыл чок болурун хандыраар. Кижининг даа, малдың-даа кемдээрин, кажал-хорааның болгаш дериг-херекселдинг үрелирин болдурбас. Ону мал эмчилери, тускай эртемниглер, чылгычылар, кижиги бүрүзү хайгааралга тургузар.

Эмдик аътты өөредирин кодан кыдыынга, аал чоогунга эгелээр. Аъттың чаажыгарына чедир каш-даа хонаар. Ай-даа дургузунда черле ол чылын ол малды ажыглаарына оварымча херек. Бо бүгүнү аът челдээрининг байырлалына чылган чоннун чугаазындан дыннап, бодумнун дуржулгамдан билип, ада-

КӨШКҮН ЧОННУН ХӨЛГЕЗИ

Тыва кижиги аътты мунар, шанактаар, тергелээр, шыралаар, чарыштырар. Аътка чүк-даа чүдүрер, аът-биле далый-биле тыртар, тараа-даа тарыыр, дайын-чаага-даа тулчур. Тайга-каскактан аңнаар-меңээр, талыгырдан мал-маган хавыраар.

Тыва кижининг амыдыралы дыка чажындан-на аът-биле тудуш. Көштө-дүштө авазы чаш төлүн кавайы-биле үңгерип алыр. Чаш төлүнүн өзүп ораар аайы-биле, ава төлүн баштай бодунун мурнунга, ооң соонда эзер соонга ушкарып чоруур апаар. Бичии

иемнин (Эзир-Караның эезининг дүңмазы) болгаш төрөл-дөргүлүмнүн ажилындан көрүп алганым бо. Мындыг байырлалдарга киржири чүгө солун эвес, ботка база ажыктыг-дыр.

Чонувустун чаагай чаңчылдары сайзырап-ла турар болзунам! Чоннун чаагай чаңчылдарын чок кылбас,

адының бажын бедик черге чалаар: ыяш будуунга азар, ыяш чок черге кажал азы сери кырынга салыр, хая чарыына кызыдып каар:

Черге чээрэн чордун,
адым.

Кудургайга куш дег
чордун, адым.

Булуттуг дээриниң
адаа-биле,

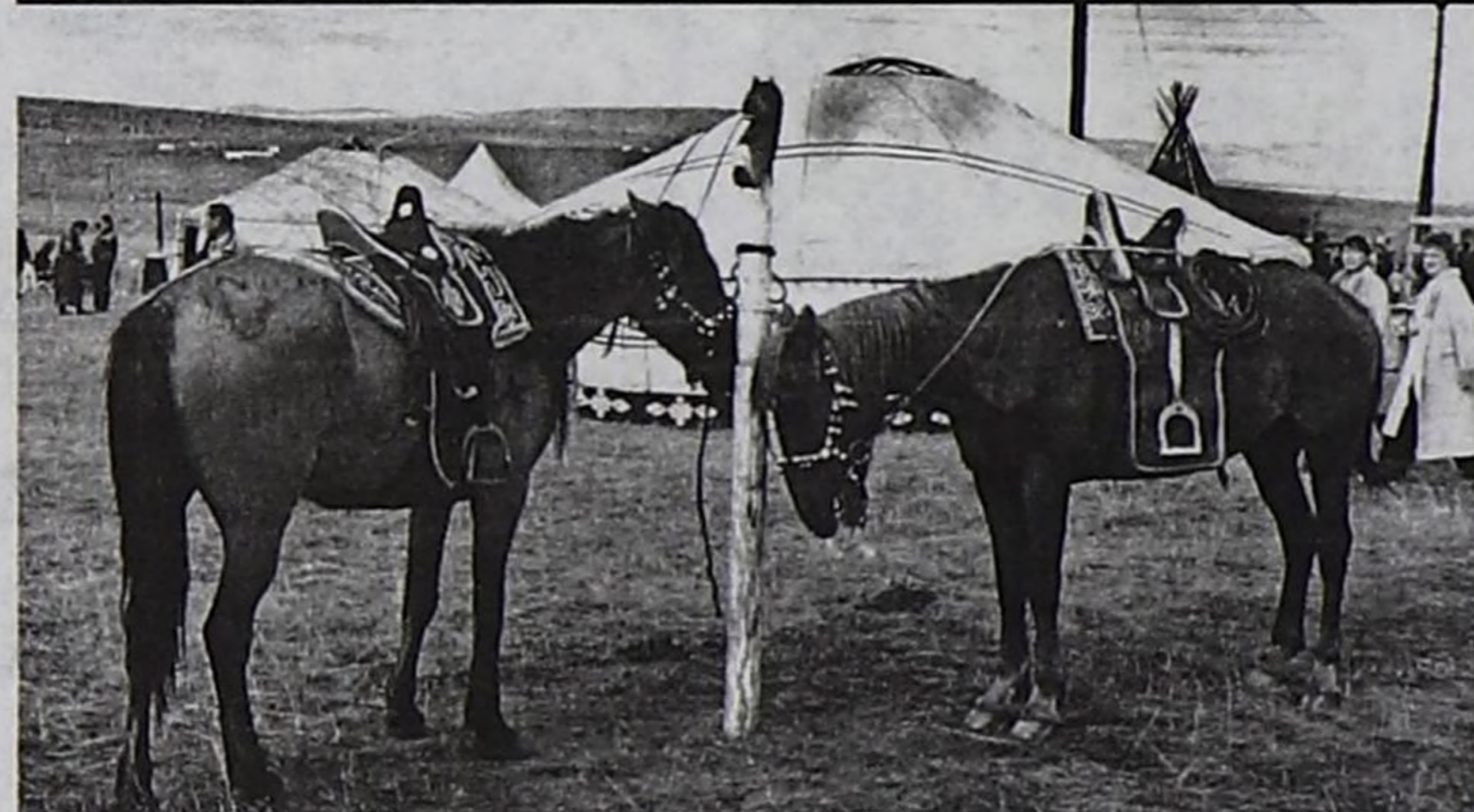
Будуктуг ыяштың
кыры-биле,

Кезээ шагда хей-хат
болуп

хииктелип, өршээ!

Чылгы — изиг зыттиг мал, ооң зыди эм шынарлыг. Ол барыктыг соокта доңмас. Ынчангаш ону

Эки үлегерни эдерер

кижи союп каан эзер мунуп, чүгөн, чулар, кымчы-биле ойнап эгелээр. Аът болуп ойнаар. Эзер бажындан туттунуп, ыдык-челден сирбектенип, чаш аъттарны мунуптар апаар. Эзенги баандан тептинип, шаап турар апаар. Эзенгиге бут чедерге-ле, эр болганы ол.

Бичии оолдар-даа, уруглар-даа 6-7 харлыында чарыш аъттарын муна бээр. Алдан-маадырларның 2003 чылдагы улуг байырлалында Хөр-Тайганың сурагылыг чылгычызы Александр Түлүштүн эрткен адын — **УАЗ машина-биле шаңнаткан адын 8 харлыг Аяс Монгуш чавыдактаан болгай.** Тыва кижининг кара чажындан-на аъттан чарылбас болганының чижектери оон-даа хөй. Ынчангаш тыва кижиги аътка ынак, ону алгап-йөрээп, ырлап-кожамыктап чоруур. Аът дугайында өөредиглиг чугаалар, үлегер домактар, чалбарылар, тывызыктар эмнежок.

Чылгы мал дыка угааныг, черин кагбас, орук часпас, «кулуннуг бе чаныган, өөрлүг мал киштеген», өске черге салыптарга, аалынга дораан келир. Ынчангаш ол эезинге эргелиг, чонунга чоргааранчыг. Ол ыдыктыг мал, ону базымчалап болбас, бажынче кымчы көдүрбес. Кижиги хөөрүдериңе киришкен аътты дораан-на чылгыже салыптар азы эки оъткарар-кемгерер, суггарар. Тыва кижиги чыш кылган

чемге кыжын ажыглаары таарымчалыг. Сүдү хоюг болгаш үскүр. Ында витаминер болгаш өске-даа кадыкшылга дузалыг бүдүмелдер хөй. Шай сүттээрге, дыка четкир. Бе сүдүндөн ажиткан хымыш чаагай чыттыг болгаш амданныг, ол — хоолулуг суксун,

Аът — көшкүн чоннун хөлгези, эр кижининг эрикпес эжи, чаа-дайынга болгаш адаан-мөөрейге алыспас чалгыны, суг-далайга торулбас чакпазы.

Аът — тыва кижини черге кылаштырбас, бокка бораштырбас, будуктуг ыяштың кыры-биле чеди чүзүн чөлээшке кылытыр хуулгаазыны.

Аът — тыва кижининг зыт-сөөгүндө, угаан-медерелинде синген сүнезини, алгап-чүдүп, чалбарып-мөгөйп чоруур ыдыгы, сүзүү.

езулу эм. Бүрүн дериг-херекселдиг, хымыс сава-лаар станоктуг чылгы фермазы Каа-Хемнинг «Совет Тыва» совхозка 1980 болгаш 1990 чылдарның бирги чартыында турган. Директор Оюн Седен-оол, чылгычы Салчак Болай-оол кадрларны Канскиге, Бишкекке, Москвага өөреткен. РФ-тиң Президентизи Б.Ельцинге Сылдыс-Шокарны мундурган ферма ол. Чылгы мал чөл-кудуруундан чеп эгер, ук ар-

гыр. Аът кудуруунун хылы-биле балыкты дузактааш, сугдан ушта шелип алыр. Хылдан кылган кожалаң, базырык, чеп дыка быжыг. Чылгы малдың кылын кезинден көгээр кылыр. Уш-дөрт малдың кезинден кылган көгээр, он паштың хойтпаан ажыдар. Эки быжып-быжып каарга, дөрт-беш илиг үзү көгээрни өттүр көстүп турар. Ындыг улуг көгээрни хана угбас, ийи адагашка азар.

Чылгы малдың хендир-бези дыка быжыг. Хемдээш, арыглап каан хендир-бени сый шанчары, панчык-биле чергелештир, ылаңгыя кызыгаар кожууннарның база Моолдун кончуг адааныг оюну ол. Эзерлиг адын-даа мөөрейге салыптар. Бир аалдың эрлери сый шанчып чадап каан болза, дараазында аалга баар. Ынчап чорза-чорза, хендирбени шаңнал өңүзү эңдерли бээр. Ону Шагаа үезинде көрүп болур. Хендирбени кара күш-биле сыгары берге, маңаа мергезил, дуржулга болгаш арга-хей херек.

Лопсан, Ооржак Элбек, өске-даа мурнакчы чылгычыларны Бүгү-эвилелдинг көдээ ажил-агыл делгелгезинче чоруткан. Олар делгелгениң алдын, мөңгүн болгаш хүлер медальдары-биле шаңнаткылааннар. Ол үеде Чадаанага, Кызылга чылгы эстурер черлер (госконюшня) болгаш чылгы ажилдыг ажил-агыллар 1932-1933 чылдарда Тес-Хемнинг Ак-Эрикке, Би-Хемнинг Өөкке, Улуг-Хемнинг Арысканга тургустунгулаан чылгы ажилдыг күрэкономнардан дээрэ хөгжүп эгелээр.

1951 чылдың сентябрь айда тыва аъттың шыдамын көөрүнүң шыгалдазын эрттирген. Анаа Тес-Хемнинг Сталин аттыг колхоз дөрт аътты кириштирген. Кызылдан 12 шакта үнген айттар Шагаан-Арыг кавызынга хонгаш, даартазының 16 шакта Чадаанага чедерген. Аъттың чүгү, мунукчузу-биле катай 100 килограмм. Эртер оруу — 1 километр.

ТАР үезинде сурагжаан чүгүрүк Эзир-Карага («контр» аът) тураскаал 1993 чылда Тес-Хемнинг Кызыл-Чыраа сумузунда ажиттыган. Ооң-биле чергелештир «Эзир-Кара» байырлал база үндезилеттинген. Оон бээр-«Эзир-Кара» деп ыры, танцы (аялгазы Сат Дамба-Доржунуу, тургузукчу Ман-дан-Хорлуу Аянныи, сөзү бо одуругларның эезини) барык-ла байырлал бүрүзүнге диңмирээр апарган. Өске хоорайларның чону база магадаан. Төп телевидение база көргүскен. Кижиги амытаннның аътка хүндүткелдининг бадыткалы бодур. Аът, шынап-ла, бистинг чүдүүвүс, сүзүүвүс.

«Аътты кижилернинг хей-адының бүдүмелдиг ак дээр кылдыр шаг-шаанда чаяган» деп, Баян-Таладан Орус Куулар Башкы бодунун «Сарыг шажын өөредининг эге билиглери» деп номуңуң 126-гы арнында тайылбырлаан. Ол оон ыңай «Кижининг хей-адын сергедир «Хей-аъттың саңы» деп тускай ном база аът-биле харылзаалыг» деп бижээ. А Делегейинг дириг эртинези Монгуш Кенин-Лопсан «Тыва чоннун бурунгу ужураары» деп номунга «Аът бажы кагарга, бодунунг ачазының бажын какканы ол. Аъттыг кижиги аштап өлбөс, ол хире ачылыг мал-дыр» деп угааткан.

«Аът дугайында чоннун эртеми» деп эгени авторнун «Аътка тураскаал» деп номундан көргөн боор силер. Оон-даа ханы эртеми 1709 чылда үнген «Халж журам» деп моол саавырдан болгаш 16 чүс чылда бижиттинген, ол-ла үеде чырык көргөн «Трактат о признаках добрых коней» деп дептерден өөренип ал болур. Чогум моолдар аът чарыжын болгаш чүгүрүк аъттарны 1697 чылдың Бүгү-Моол Наадымынга эң баштай чаңгыланган «Он мундан онзаланган» деп ыдык ырызы-биле алгал келгеннер. Бо барымдаалар «Туристические маршруты Монголии» (Улан-Батор, 1984, П.Шинжээ) дээр дептерден алган.

Чооду КАРА-КҮСКЕ,
«Эзир-Кара» байырлалдың кол үндезилекчизи.

Уттундурбас омур-хевирлер

Тыва уран чүлдүн онзагай салым-чаянныгларының бирээзи, хөй санныг көрүкчүлөрүнүн ынак артизи Хертек Өлбезекович Шириин-оолду сөөлгү орукче үдээден бээр бир чылдың нүүрү болуп турар. Оон аңгыда бо март ай — артистиң төрүттүнген айы. Сактыышкын езулалы кылдыр оон өөнүн ээзи Тыва Республиканың алдарлыг артизи Анна Оюновна Шириин-оолдуң болгаш чоок эдерип чораан эш-өөрлериниң чугааларына даянып, бо чүлдү бижидим.

Х.Ө.Шириин-оол Россияның алдарлыг, Тываның Улустун артизи аттарның эдилекчизи, республиканың күрүне шаңналының лауреады чораан. Бичи оол өскен-төрээн чери Бай-Тайганың балык-байлаңныг Кара-Хөлге миннип келирге-ле, бодундан улуг ийи акылыг, эриг баарлыг эргим авалыг болган. Чаа төрүттүнген оглу чаш турдала, ачазы чок апарган. Ол шымбай өзүп, орлан-шоваа, эрес-кежээ дирти бергенде, сонгу ача деп кижиги тыптып келген. Ада-иениң аалына улаштыр база 5 уруг төрүттүнген.

1963 чылда Шириин-оол Тээли ортумак школазын дооскан. Орус, тыва литература кичээлдеринге дыка сонургалдыг, уран чүүл көрүлдөлдөрүндө черле чыда калбас, аажок идепкейлиг оол болган. Хөглүг-омак школачы чылдары ынчалдыр-ла аңаа уттундурбас болуп арткан. Ынчангы доозукчулар аажок бот-башкарлыкчы, бурунгаар чүткүлдүг дээрзин ол үениң кижилери эки билер. Дээди, ортумак өөредилге черлеринче кирериниң шылгалдалары кидин түлүк чоруп турда, ырак суурдан ол арай озалдап чедип келген. Ынчалза-даа оолдун талантызы, билин чедер болгаш, Нева хеминиң эринде Ленинград хоорайның кинематография институтунче өөренир ааскежик аңаа таварышкан.

Оолдар-кыстар күзүн чыгылып келгенде, бөлүктүн оолдарының эң хеймери Шириин-оолду кыстарның эң хеймери Анечкага эжеп, кыжырып турганнар. 1-2 чыл эрткенде, чаңгыскурсчуларының күзүннү ышкаш ийи аныяк чүректер бир баг бооп доңнажы берген. 1965 чылдың январь 28-те сонгу найысылалдың Василевск районунга өг-бүлө болуп бадылашканнар. 1967 чылдың май айда ак дүнелериг Ленинградка дунуруу төрүттүнерге, сагыш човангыр ада хүндүс өөренимшаан, дүнелерде ажилдап, акшатөгерик талазы-биле өг-бүлөзүн хензиг-даа бергелерге таварыштырып көрбээнин Анна Оюновна чоргаарал-биле сактып чугаалаар.

Уттундурбас студент чылдар билдиртпейн төнгөн. Өөредип, хайгаарал турган башкылары аңаа тускай үнелел бижээн мактал бижикти тывыскан. Диплом ажылы кылдыр К.Симоновтун “Бистиң хоорайывыстың оглу” деп шиинде Гулашвилиниң ролжон ол тергин ойнаан. Оон бээр амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир сценадан дүшпейн, чонунга бараан болуп келген.

Шупту чеже шиинге ойнаанын оон бодундан өске кым билер боор, чижеглей алырга 80-ден кудулаас. Ол чүгле артист эвес, а кайгамчык оратор, очулдурукчу, режиссер, чогаалчы. Оон номчул

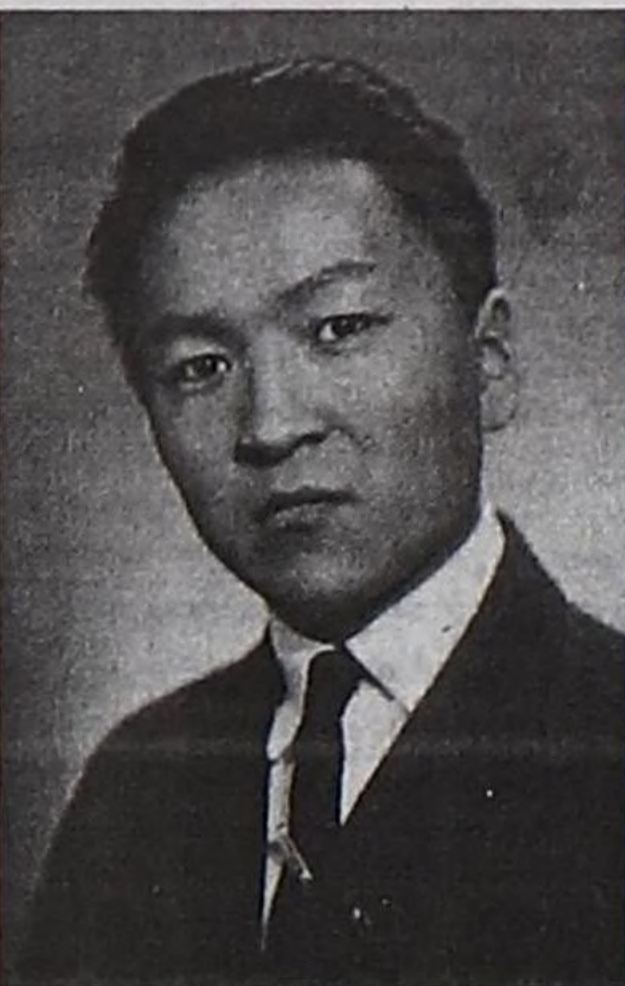
дээди шаңналын чаалап алган болгай. Кол маадырны көрүкчүнүң, ылангыя жюриниң мурнунга мактал чедир күүседир деп чүве ындыг амыр эвес. Х.Ө.Шириин-оол ук рольду төлөптий-биле күүседип шыдаан. В.Шекспирниң “Ромео биле Джульетта” деп шиинде Ромеону ойнаан чаңгыс тыва артист ол. В.Кек-оолдун “Хайыраан ботта” кол маадырдан эгелээш, өске-даа эр рольдарның дөгөрезин ол ойнаан. Кандыг-даа омур-хевирни көргүзүрде ол бодунга аажок негелделиг. Пушкинниң “Бичи трагедияларында”, Ч.Ондарның “Херечизи караңгы дүн” деп шиилеринде ойнаан рольдары ону бадыткап турар.

Чогаал ажылынынче ол чоокта ханылап кирген. 2002 чылда “Бедик арттан харап ора...” деп баштайгы номун чырыкче үндүргөн. Ында аңгы-аңгы чылдарда бижиттинген шүлүктөр, шиилер кирген. Чеден чылдарда бижиттинген аныяктарның ынак ырларының бирээзи “Далай чалгыын” Х.Ө.Шириин-оол бижээнин чамдык аныяктар билбес боор. Шүлүглелдер, шүлүктөр, шоодуглар амыдыралдың көрүнүү болуп, артистерниң ажил-ижиниң кезик чамдыын ында көргүзүп чурраан. Боду бижип тургусканы “Иениң каргыжы”, “Аргада чыыш” деп шиилери чонун бедик үнелелин алган.

Коллегазын артистер “Ады Шириин-оол-даа бол, сеткили чымчак, кижилерниң салым-чолунга хумагалыг, театрның хөй-ниити ажылына кызыгаар чок бердинип чораан удуртукчувус” деп үнелээрлер. Уруглары болгаш уйнуктары ачазы хостуг үезинде бойдусче агаарлап, аңнап, балыктаарына ынак дээр. Шөлээзин алгаш хөлдөр кезип, азы дыштанылга баазаларынче өг-бүлөзүн алгаш айттаныптар турганын чугаалаар. Хертек Өлбезековичиниң база бир сонургалы — шыдыраа. Мегечи, арагачы улуска шуут хөңнү чок.

40 чыл дургузунда Анна Оюновна-биле эгин кожа ааскежиктиг чурттааннар. Олар ийи кысты өстүрүп кижизиткен. Кыстары — кайызы-даа эмчилер. Шириин-оолдар үш уйнуктарлыг.

Алдарлыг артист Х.Ө.Шириин-оолдун дугайында сактыышкын демделелимни оон мындыг одуруглары-биле доозуп каайн.

ЧОННУН ОГЛУ —

УЛУСТУН АРТИЗИ

кааны С.Сарыг-оолдун “Саны мөгезин” алдын фонд кылдыр шыгжааны — Хертек Өлбезекович уран номчулганың езулуг мастери дээрзиниң херечизи. Орус, тыва, даштыкы классиканың шиилеринде ойнаан омур-хевирлери, бижээн сценарийлери, телекино-тырттырылгалары (Тес-Хем кожуун, Азий диптиң аъттарының дугайында) дээш, оон чогаадыкчы ажылы хөй талалыг. Ол бүгүнү тускай эртемниглер сайгарып, үнелээр апаар. А мен, бөдүүн көрүкчү, оон мөгөйкчизи болгаш, шаам-биле бодалдарым үлежип көрейн.

Н.Гогольдун “Ревизор”, М.Горькийниң “Ирей”, Ч.Айтматовтун “Чингис-Хаанның ак булду”, оон бодунун К-Э.К.Кудажының чогаалына үндезилеп бижээни “Буян адашкылар”, “Хостуг Тыва”, Э.Мижиттиң “Кым сен, Сүбедей маадыр?” болгаш өске-даа шиилерде кол рольдарны ол ойнаан. Сөөлгү шиин түрк дылдыг чоннарның делегей фестивалының

*Чүмч-биле уран чүлгө бердинген мен.
Артист болган чаялгам-дыр! Чуртталгам-дыр!
Чүрээм күзүн бодалдарым албан бүдөр —
Ажы-төлүм, салгалым бар, күчүм ол-дур!*

НИНА СЕРЕНОТ.
Кызыл.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ

Бистиң эргим, ынак ававыс Көкүү Уйнуковна МОНГУШ бо хүннерде 70 харлап турар. Ававыска каң дег кадыкшылды, аас-кежикти күзедивис. Ававыс амгы үеде Чөөн-Хемчик кожуунун Ийме суур чоогунда Ховужук деп черде кыштаанда чурттап турар.

Чеден харның тевиң чедир
Чедип келдин, кырган-авай.
Ажы-төлүң дөгөрезин
Азырап-ла чор сен, авай.
Амыдырал-чуртталга дээш
Амыр-дыжың көрбейн келдин.
Ажы-төлче сагышсырап,
Ажаанзырап келдин, авай.
Геннаның, Диманың, Витяның, Сережаның
Чаңгыс кызың Саянаның энерелдиг авазы сен.
Оорганга чүктеп чораан
Уйнуктарың база көвей.
Олар шупту улгаткылаан
Улам өзүп чоруурлар-дыр.
Төрүттүнген хүнүң-биле
Төдү өөрүп тур бис, авай.
Ажы-төлүң чүрзүн чылдып,
Ам-даа чүс хар чуртта, авай.

Уругларындан.

Тыва Республиканың Эрге-чагыргазының күүсекчи болгаш төлээлекчи органның материал-техниктиг хандырылганың талазы-биле күрээгелелинден

Тыва Республиканың Эрге-чагыргазының күүсекчи болгаш төлээлекчи органның материал-техниктиг хандырылганың талазы-биле күрээгелелин эде организастаары-биле өнчүнүң хевирлеринден хамаарылга чокка сонургалдыг бүгүле организацияларга, бүдүрүлгелерге бо чарлалды парлаан үеден 2 айлар дургузунда санажылгаларның хыналдазын чорударын дилеп тур.

Айыттыг хуусаа соонда хомудалдар хүлээп албас.
Хыналданы дараазында адресте чорудуп турар:
Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18. Тел: 1-12-43.

Ленин, 18 дымчадан тур

Эрткен неделяда республикага 64 кем-херек үлгөдүйшкени бүрүткеттинген, оон 37-ин ийи-биле илередип тыпкан. Оон иштинде 5 өлүрүүшкүн, кадыкшылга өлүмнүг хораны бир кижиге сагышты-биле чедирген, 13 кижини сагышты-биле кадыкшылынга хора чедирип кемдеткен, 2 дээрбечи чорук, 8 үптээшкин, 18 оорлашкын болган. Наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлуга удур шыгжаан болгаш ап чораан 3, ок-боону хоойлуга удур шыгжаан база дажыглан 1 таварылганы илереткен. Спирт холумактыг суук бүдүмелди 608,9 литрни хавырган. Автооруктарга 3 озал-ондак болган, бир кижиге кемдээшкнге таварышкан. Кудумчуларга эзирик чорааш, кижиниң төлөптиг арын-нүүрүңге таарышпас чүүлдерни кылган 1146 эзирик кижини туткан, оларның 559-ун эзириктер сергедир черлерге чедирген.

• Март 9-та Кызылдың солагай талазында №6 дача ниитилелинде чурттап турар хамааты Л. билдинмес ийи оол келгеш, боо база бижек тудуп алгаш, амы-тынынга кыжанып тургаш, ажыы-биле 16 харлыг уруунуң акшазын былаап алганын милицияга дыңнаткан. Шагдаа ажилдакчылары найысылалдың солагай талазында №6 дача ниитилелинде чурттап турар, 1977 чылда төрүттүнген хамааты К-ны, Кызыл-Мажалыкта чурттап турар, ажилдавайн турар, 1983 чылда төрүттүнген хамааты С-ти тудуп хоругдаан. РФ-тиң Кеземче кодекзиниң 162 чүүлүнүң 3 кезээ-биле кеземче херзэн оттурган, истелге чоруп турар. Боону, бижекти хавырган.

• Март 11-де Кызылдың Кечил-оол кудумчузунда христиан шажын төвүнүң пастору сонгадан киргеш, “Самсунг” видеомагнитофонну, электровентиляторну оорлай бергенин дыңнаткан. Ниити

каража 4 муң рубль болган. Ак-Довуракта чурттап турар, ажил чок, 1984 чылда төрүттүнген хамааты С., Каа-Хем суурда чурттап турар, ажил чок, 1983 чылда төрүттүнген хамааты М. каразыттырганы-биле туттурган. Кеземче херзэн оттурган. Оорлаан чүүлдерин хавырган, истелгени Кызылдың иштики херектер эргелели чорудуп турар.

• Би-Хемниң “Шивилиг” эрттирилге пунктузунга март 10-да Абакан хоорай чурттуг хамааты К-ның автомашиназын хынал көөрге, ол машинага чораан, Братск хоорайда чурттап турар хамааты Р-ниң курунга 602,4 грамм наркотиктиг чүүл — гашиш чораан. Каразыттырган кижини тудуп хоругдаан, истелгени Би-Хем кожуунуң иштики херектер килдизи чорудуп турар.

ТР-ниң ИХЯ-зының парлалга албаны.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун орадакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, кедээ ажил-агы, үлетпүр килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 10045. Чагыг 26.

АГАР САНЫБЫС: № 4070381040000010000 Б.ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаақы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээ. Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлатынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дындагылары дээш авторлар боттары харыылаар.

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.